

Beata Czarnecka-Działuk, Katarzyna Drapała, Anna Więcek-Durańska ■

ODPOWIEDZIALNOŚĆ NIELETNICH ZA CZYNY Z ART. 10 § 2 K.K. PRZED SĄDEM RODZINNYM I PRZED SĄDEM KARNYM

Wstęp

Problem odpowiedzialności nieletnich sprawców najpoważniejszych czynów karalnych jest stale obecny w dyskusjach naukowców, praktyków, polityków. Co jakiś czas media nagłaśniają bulwersujące przypadki rzeczywiście drastycznych czynów, co wpływa na wzrost poczucia zagrożenia w społeczeństwie i tworzy presję społeczną na dalsze obniżanie granic wieku odpowiedzialności karnej i orzekanie kary pozbawienia wolności wobec coraz młodszych sprawców. Z drugiej strony prowokuje to do zastanawiania się nad ogólniejszymi rozwiązaniami modelowymi dotyczącymi odpowiedzialności nieletnich. W ostatnich latach kolejne komisje przygotowywały projekty nowych przepisów dotyczących tej kwestii, jednak żaden z nich nie trafił do Sejmu¹. Ostatni projekt nowelizacji ustawy o postępowaniu

¹ Krótką charakterystykę niektórych z tych projektów przedstawił A. Marek, *Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, str. 383–391. Por. także W. Klaus, I. Rzeplińska, D. Woźniakowska, D. Wójcik, *Reakcja formalna na czyny zabronione nieletnich*, w: *Reforma Prawa Karnego Nieletnich propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, Warszawa 2008, str. 543 i nast.; A. Grześkowiak, *Funkcje prawa nieletnich*, w: P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu prawa nieletnich, Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009, str. 21–42; M. Korcyl-Wolska, *Dostęp do sądu pokrzywdzonego czynem nieletniego de lege lata i wedle projektu ustawy Prawo Nieletnich z 2008 r.*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, str. 370 in. nast.

w sprawach nieletnich z jesieni 2010² roku, został przekazany do konsultacji wewnątrzresortowych. 9 października 2012 roku Rada Ministrów przyjęła projekt założeń o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych)³, wpłynął on do Sejmu, gdzie pracuje nad nim powołana do tego podkomisja. Z – [Http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/96832B0ED113D8FBC1257AB4004F3B04/%24File/870-uzasadnienie.doc](http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/96832B0ED113D8FBC1257AB4004F3B04/%24File/870-uzasadnienie.doc), zakres zmian ogranicza się do kilku najpilniejszych kwestii. Chodzi zwłaszcza o zniesienie stadiów postępowania w sprawach nieletnich z jednoczesnym dostosowaniem obowiązujących przepisów do wymagań prawnomiędzynarodowych i konstytucyjnych oraz zapewnieniem realizacji, gwarancji praw nieletniego i pokrzywdzonego, w związku z realizacją wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce. Kolejna kwestia to zmiany dotyczące zarządzenia obserwacji psychiatrycznej nieletniego, w związku z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 lipca 2007 r. sygn. akt SK 50/06⁴. Zmiany legislacyjne, szczególnie dotyczące podstawowych zasad odpowiedzialności karnej, a zwłaszcza jej granic wieku, powinny być poprzedzone dogłębnymi badaniami empirycznymi i prognozą skutków wprowadzenia tak istotnych zmian. Badania przeprowadzone w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości mogą przyczynić się do dostarczenia istotnych dla tego celu wiadomości. W IWS analizuje się dane statystyczne dotyczące przestępczości nieletnich, bada poglądy praktyków – ostatnio sędziów i kuratorów – na orzekanie środków wobec nieletnich⁵. Te ostatnie badania,

² V. Konarska-Wrzosek, *Projektowane zmiany w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2011, nr 4, zob. też <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/27131045>.

³ Protokół ustaleń Nr 44/2012 z posiedzenia Rady Ministrów w dniu 9 października 2012 r., <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//1/50451/50483/50487/dokument5247.odf?lastUpdateD>.

⁴ Jak istnienie skonkretyzowanych przesłanek, określenie maksymalnego czasu trwania obserwacji, trybu orzekania o obserwacji oraz sposobu zaskarżania postanowień sądu o zarządzeniu obserwacji lub jej przedłużeniu. http://bip.kprm.gov.pl/portal/kpr/form/r338/Zalozenia_do_projektu_ustawy_o_zmianie_ustawy_o_postepowaniu_w_sprawach_nieletni.html <http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//1/50451/50483/50484/dokument49971.pdf?lastUpdateDay=07.11.12&lastUpdateHour=4%3A55&userLogged=false&date=%C5%9Broda%2C+7+listopad+2012>. Pozostałe kwestie to oznaczenie maksymalnego czasu pobytu nieletniego w policyjnej izbie dziecka, ustawowe uregulowanie zasad stosowania nagród i środków dyscyplinarnych wobec nieletnich umieszczonych w zakładach poprawczych bądź schroniskach, uzupełnienie ustawowej regulacji w zakresie stosowania przymusu bezpośredniego wobec nieletnich, zmiana treści upoważnienia ustawowego dotyczącego wykonywania nadzoru (art.70 e upn).

⁵ B. Czarna-Działuk, D. Wójcik, *Reagowanie na czyny karalne i demoralizację nieletnich – koncepcje teoretyczne, statystyki i opinie sędziów rodzinnych*, w: A. Siemaszko (red.), *Stosowanie prawa. Księga jubileuszowa z okazji XX-lecia Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości*, Warszawa 2011, str. 868–922.

pozwołyły stwierdzić, że większość badanych sędziów rodzinnych jest za pozostawieniem przewidzianej w art. 10 § 2 możliwości karania w dotychczasowej formie jako sprawdzającej się w praktyce, choć stosowanej rzadko⁶. Można zastanawiać się, dlaczego większość sędziów nie chce zmian w art. 10 k.k. (o czym w całej zbiorowości mówi 76,2%, a 17,7% postuluje jedynie jego modyfikację⁷), tak rzadko kieruje sprawy nieletnich do sądu karnego, jednocześnie twierdząc, że nieletni są coraz bardziej zdemoralizowani i że już w wieku 15–17 lat są dostatecznie dojrzały, by odpowiadać karnie.

Ponad 15 lat temu w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości badano problematykę stosowania w praktyce sądowej przepisów umożliwiających pociąganie nieletnich do odpowiedzialności na zasadach przewidzianych w art. 9 § 2 obowiązującego wówczas Kodeksu karnego⁸. Przypadki stosowania tego przepisu oceniono wówczas jako zasadne; odwoływano się do niego w szczególnych sprawach, jedynie w ostateczności. Zwrócono uwagę na dyskusyjne przypadki, w których, zdaniem badanych, należało takie rozwiązanie rozważyć zamiast dawać nieletniemu którąś już z kolei szansę. Opowiedziano się przeciw dalszemu obniżeniu granicy wieku stosowania możliwości karania nieletnich jak dorosłych, co jednak dwa lata później nastąpiło – w art. 10 § 2 k.k.

Stosowanie nowego uregulowania po dwóch latach od jego wprowadzenia zbadano w Zakładzie Kryminologii INP PAN⁹. Również i wtedy stwierdzono, że model odpowiedzialności nieletnich sprawców najpoważniejszych przestępstw jest w zupełności wystarczający do zastosowania odpowiedniej reakcji wobec nich i że w szczególności brak jest uzasadnienia dla dalszego obniżania

⁶ W powoływanych badaniach zaledwie 9,2% sędziów rodzinnych skorzystało z możliwości przekazania sprawy do rozpoznania w myśl zasad określonych w art. 10 § 2 k.k. w ciągu 12 miesięcy poprzedzających wypełnienie ankiety. Spośród 30 sędziów, orzekających kary w ciągu ostatniego roku, 20 nie chciało zmiany art. 10 § 2 k.k., 8 respondentów opowiadało się za jego modyfikacją, a 2 za jego likwidacją – B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Reagowanie...*, str. 911.

⁷ Najczęściej sugerowano poszerzenie katalogu czynów w art. 10 § 2. Kilku sędziów było za podniesieniem granicy wieku w art. 10 § 2 do lat 16, kilku innych – za jej obniżeniem (czterech aż do lat 13). Kilkunastu sędziów opowiedziało się za jej zlikwidowaniem, jako że „od nieletnich jest sąd rodzinny, a nie karny”. – tamże, str. 911–912.

⁸ B. Czarnecka-Działuk, *Problematyka odpowiedzialności nieletnich na podstawie art. 9 § 2 k.k. w świetle praktyki sądowej*, opracowanie IWS, maszynopis, Warszawa 1995.

⁹ Projekt badawczy MNiSzkW 2HO2A07 22 „Nieletni sprawcy przestępstw – dawniej i dziś” rozpoczęty w 2003 r.; badaniem objęto wszystkie sprawy nieletnich z art. 10 § 2 k.k. wpisane w 2000 roku do repertoriów w wydziałach karnych (było ich 43).

granicy wieku¹⁰. Ponieważ jednak dyskusje powracają, postanowiono dokładnie przyjrzeć się współczesnej praktyce pociągania do odpowiedzialności takich nieletnich, porównać z dawniejszymi tendencjami oraz sformułować odpowiednie postulaty dla praktyki i dla ustawodawcy.

1. Cel i metodologia badań

Jednym z podstawowych celów badawczych było poznanie praktyki orzekania sądów w sprawach o czyny karalne wymienione w art. 10 § 2 k.k.¹¹ popełnione przez nieletnich w wieku 15–16 lat, jak również wyodrębnienie czynników i okoliczności wpływających na przekazanie sprawy nieletniego do sądu karnego.

Aby móc dokonać powyższego porównania, zestawiono ze sobą trzy grupy przypadków:

1. sprawy karne, w których nieletni odpowiadali za popełniony czyn jak dorośli (na podstawie art. 10 § 2 k.k.),
2. sprawy nieletnich z tego samego przedziału wieku, odpowiadających za czyny wymienione w art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym w postępowaniu poprawczym lub
3. – w sytuacji jak wyżej – sprawy rozpoznane w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

Poddano analizie akta spraw z lat 2004–2008, dobierając losowo próbę w dwóch etapach:

Najpierw zwrócono się do prezesów wszystkich sądów okręgowych o przesłanie z podległych im sądów okręgowych i rejonowych – z wydziałów karnych i rodzinnych – wszystkich spraw z art. 148 (niezależnie od paragrafu), 156 § 1, 156 § 2, 163 § 1, 163 § 3, 197 § 3 k.k. zakończonych prawomocnym wyrokiem w latach 2004–2008, popełnionych przez nieletnich w wieku 15–16 lat. Dodatkowo w pierwszym etapie poproszono o przesłanie wszystkich spraw z art. 280 § 1 i 2 k.k. z wydziałów karnych sądów rejonowych i okręgowych.

W drugim etapie, ze względu na bardzo dużą liczbę spraw z art. 280 § 1 i 2 k.k. w sądach rodzinnych (na przestrzeni lat 2004–2008 liczba ta wahała się od około 1400 do około 2300 spraw rocznie), dokonano losowania systema-

¹⁰ I. Rzeplińska, *Nieletni skazani w warunkach art. 10 § 2 k.k.*, w: K. Krajewski (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70-tej rocznicy urodzin profesora Andrzeja Geberle*, Warszawa 2007.

¹¹ Art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3, art. 252 § 1 lub 2 oraz art. 280 k.k.

tycznego siedmiu sądów okręgowych¹², do których zwrócono się o przesłanie z podległych im sądów rodzinnych wszystkich spraw z art. 280 § 1 i 2 k.k. zakończonych prawomocnym wyrokiem w roku 2006 i popełnionych przez nieletnich w wieku 15–16 lat.

Nie zwracano się natomiast o przesłanie spraw z art. 166, art. 173 § 1 i 3 oraz art. 252 § 1 i 2, ponieważ z przeprowadzonej wcześniej analizy danych statystycznych wynikało, że w latach 2004–2008 nie było takich prawomocnie zakończonych spraw.

W odpowiedzi otrzymano akta spraw z 34 sądów okręgowych – z wydziałów karnych – oraz z 40 okręgów – z wydziałów rodzinnych. W pozostałych okręgach zgodnie z pismami zwrotnymi otrzymanymi od prezesów sądów nie były rozpoznawane sprawy odpowiedzialności nieletnich za wymienione czyny karalne¹³.

Łącznie z sądów okręgowych otrzymano 406 spraw, z czego po wstępnej analizie 114 spraw odrzucono ze względu na fakt, że nie spełniały one przyjętych kryteriów doboru próby. W większości przypadków (106 spraw) powodem odrzucenia był wiek nieletniego – pod uwagę brano wyłącznie sprawy nieletnich, którzy w chwili czynu mieli ukończone 15 lat a nie ukończyli jeszcze 17 lat. Sporadycznie zdarzały się też sprawy (8 przypadków) przysłane przez sądy omyłkowo.

Do badań zakwalifikowano 292 sprawy w pełni spełniające kryteria badawcze, z czego 71 dotyczyło nieletnich, którzy odpowiadali przed sądem karnym jak dorośli, a 221 dotyczyło nieletnich odpowiadających na zasadach określonych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich.

1.1. Schemat badania i wykorzystane narzędzia

Procedura badawcza przebiegała w następujących etapach: a) konstrukcja kwestionariusza ankiety, b) badanie akt spraw przesłanych przez sądy okręgowe, c) stworzenie baz danych na podstawie odpowiedzi zebranych w ankietach, d) jakościowa i ilościowa analiza uzyskanych wyników.

Na potrzeby niniejszej analizy opracowano ankietę obejmującą zagadnienia dotyczące nieletniego, osoby pokrzywdzonej, jak również okoliczności

¹² Wylosowane okręgi: gdański, kielecki, lubelski, ostrołęcki, rzeszowski, świdnicki, wrocławski.

¹³ Okręgi, w których nie było spraw nieletnich odpowiadających z art. 10 § 2 k.k.: bielski, jeleniogórski, koniński, krośnieński, rzeszowski, siedlecki, słupski, szczeciński, świdnicki, tarnobrzeski, tarnowski, toruński.

Okręgi, w których nie było spraw nieletnich odpowiadających za przestępstwa określone w art. 10 § 2 k.k. według przepisów upn: kaliski, koniński, krośnieński, nowosądecki, toruński, zielonogórski.

popęnienia czynu karalnego. Ankieta powstała po przeprowadzeniu badania pilotażowego, analizie istniejących już badań na temat czynów karalnych popełnianych przez nieletnich¹⁴ oraz na podstawie dostępnej literatury.

Ostateczna wersja kwestionariusza ankiety składała się z siedmiu części i zawierała łącznie 119 pytań.

Pierwsza część ankiety dotyczyła czynu karalnego, okoliczności jego popełnienia, miejsca, liczby sprawców, ich wieku oraz relacji pomiędzy nimi. Zbierano również informacje na temat motywu dokonania czynu, jego formy stadialnej, tego czy był on wcześniej zaplanowany, jak również szkody, jaka została nim wyrządzona, i rodzaju użytych narzędzi oraz liczby osób, które były tym czynem pokrzywdzone.

Część druga obejmowała charakterystykę nieletniego: wiek, płeć, miejsce zamieszkania, jego sytuację rodzinną oraz szczegółową charakterystykę funkcjonowania w szkole, w środowisku lokalnym i rodzinnym, a w szczególności, czy nieletni wykazywał objawy demoralizacji i na czym one polegały. Zbierano również informacje na temat tego, czy nieletni miał wcześniej sprawy w sądzie rodzinnym, czy stosowano wobec niego środki wychowawcze lub poprawcze i czy były one efektywne. Liczne pytania dotyczyły stanu zdrowia nieletniego, charakterystyki jego osobowości, poziomu inteligencji oraz informacji na temat prognoz kryminologicznych – tego jak często były one sporządzane i jak wyglądały, a także, jakie były sugestie – kuratorów, biegłych psychologów – co do zastosowania środka wobec nieletniego. W części tej znalazły się też pytania o to, czy nieletni w chwili popełnienia czynu był pod wpływem środków psychoaktywnych, takich jak alkohol czy narkotyki, jaka była jego rola w popełnionym czynie oraz jak wyglądało jego zachowanie podczas popełnianego czynu i tuż po nim.

W trzeciej części pytania dotyczyły pokrzywdzonego: wiek, płeć, stan zdrowia, relacje, jakie łączyły go ze sprawcą, czy był z nieletnim przed zdarzeniem w jakimś konflikcie, a także, jakie było zachowanie pokrzywdzonego podczas zdarzenia oraz obrażenia, jakich doznał w wyniku czynu.

Czwarta część ankiety obejmowała informacje na temat przebiegu postępowania od momentu przyjęcia zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa do momentu sporządzenia aktu oskarżenia – w postępowaniu karnym – lub wydania postanowienia o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym lub poprawczym – w sądach rodzinnych. Część ta zawierała pytania na temat tego, kto zawiadomił o popełnieniu przestępstwa, czy pokrzywdzony zmieniał zeznania w toku sprawy oraz – w przypadku czynów z art. 197 k.k.

¹⁴ B. Czarna-Działuk, op. cit.; M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Zakamycze 2001; I. Rzeplińska, op. cit.

– czy próbował wycofać wniosek o ściganie sprawcy. Wiele pytań dotyczyło wszczęcia postępowania wyjaśniającego oraz przygotowawczego, a także tego, kto je prowadził. Sprawdzano, czy i jak długo nieletni przebywał w policyjnej izbie dziecka, schronisku dla nieletnich lub areszcie śledczym. Przez kogo wydane były decyzje o zastosowaniu środków zapobiegawczych, czy były one zakazane. Zbierano również informacje o innych środkach zapobiegawczych stosowanych wobec nieletnich. Część ta zawierała również pytania o to, czy sprawa nieletniego była prowadzona łącznie z dorosłym współsprawcą, jakich czynności dokonywano przed wszczęciem postępowania oraz w trakcie jego trwania, kto ich dokonywał, ilu świadków przesłuchano w trakcie postępowania, a także, ile razy był przesłuchiwany/wysłuchiwany nieletni, w czyjej obecności i czy zostały spełnione wszystkie warunki formalne, tzn. czy został poinformowany o tym, co mu się zarzuca, oraz o tym, jakie są jego prawa. W tej części ankiety znalazły się również zagadnienia dotyczące tego, czy i na jakim etapie postępowania nieletni przyznał się do winy, czy w postępowaniu poddany był obserwacjom lub innym specjalistycznym badaniom, czy na jego temat była wydana opinia ze szkoły, czy przeprowadzony był wywiad kuratora, czy w postępowaniu uczestniczyli rodzice/opiekun prawny, a jeśli tak, to jakich dokonywali oni czynności. Ostatnie pytania tej części dotyczyły tego, czy nieletni miał obrońcę oraz czy jego działania wnosili coś istotnego do sprawy.

Piąta część ankiety obejmowała postępowanie przed sądem; rodzaj postępowania, czy posiedzenie/rozprawa odbywała się przy drzwiach zamkniętych, czy uczestniczył w niej prokurator, kto reprezentował nieletniego, jak również, jakich czynności dokonywał nieletni w toku postępowania. Ostatnie pytanie tej części dotyczyło tego, czy zastosowany w postępowaniu środek zapobiegawczy został utrzymany lub zmieniony.

Przedostatnia (szósta) część ankiety obejmowała zagadnienia dotyczące wyroku/postanowienia w I instancji: daty jego wydania, przyjętej kwalifikacji prawnej oraz orzeczonej kary dla sprawców odpowiadających przed sądem karnym i środków orzeczonych wobec nieletnich przez sąd rodzinny. Zbierano również informacje, czy orzeczono środek taki jak proponował kurator lub RODK w swojej opinii, czy było uzasadnienie wyroku, czy sędzia podnosił kwestie rozumienia popełnionego czynu przez nieletniego, czy w postępowaniu ujawniono wszelkie okoliczności sprawy. Badacze po przeanalizowaniu całej dokumentacji sprawy mieli za zadanie wydać subiektywną opinię, czy posiadane w czasie postępowania dane o popełnionym czynie oraz osobie nieletniego przemawiały ich zdaniem za zastosowaniem art. 10 § 2 k.k.

Ostatnia (siódma) część – i tak już obszernej ankiety – zawierała pytania dotyczące postępowania w II instancji: daty złożenia wniosku, informacji, kto

złożył wniosek i na czyją korzyść, jaka była podstawa apelacji oraz kiedy wydano wyrok i jaką orzeczono karę, a także, czy w sprawie była kasacja.

Po przeprowadzeniu badania aktowego na podstawie uzyskanych odpowiedzi utworzono trzy bazy danych w programie do analizy statystycznej (SPSS). Stworzenie odrębnych baz było konieczne z uwagi na to, że w wielu sprawach występowało kilku nieletnich sprawców, a wobec każdego z nich mogło inaczej przebiegać postępowanie. Podobnie wyglądała sprawa osób pokrzywdzonych czynem karalnym – jeden sprawca mógł dokonać czynów na szkodę kilku osób. Aby nie utracić tych istotnych informacji, punktem wyjścia dla pierwszej bazy była osoba nieletniego. Zgromadzono dane na temat 375 nieletnich (w tym: 82 którzy odpowiadali jako dorośli i 293 odpowiadających na zasadach upn). Baza ta obejmowała zarówno dane społeczno-demograficzne, jak również pozostałe zagadnienia z kwestionariusza odnoszące się do poszczególnych nieletnich.

Druga baza zawierała szczegółowe informacje na temat 391 pokrzywdzonych: ich cech społeczno-demograficznych, relacji ze sprawcą oraz sposobu zachowania się podczas zdarzenia. Trzecia natomiast zawierała ogólne dane na temat sprawy i postępowania. Obejmowała 292 sprawy, w tym 71 rozpoznanych przez sądy karne i 221 przez sądy rodzinne.

2. Czynniki wpływające na wybór rodzaju postępowania

W analizie nie brano pod uwagę tych osób, w stosunku do których już na etapie postępowania wyjaśniającego doszło do umorzenia postępowania.

Wśród 375 przebadanych sprawców największą zbiorowość (36% – 134 osoby) stanowili ci, którzy odpowiadali w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym – w dalszej części opracowania nazwani będą Grupą OW. Drugą, co do liczebności zbiorowość, 114 osób (31%) stanowili nieletni odpowiadający w postępowaniu poprawczym – Grupa P. Najmniej liczną, bo zawierającą tylko 82 osoby (22%), była grupa sprawców odpowiadających w postępowaniu karnym – Grupa K. W pozostałych 11% przypadków¹⁵ nie doszło do wyznaczenia określonego postępowania rozpoznawczego.

Sprawy nieletnich są rzadko rozpatrywane w sądzie karnym. Aby tak się stało, nieletni sprawca musi spełnić przesłanki znajdujące się w art. 10 § 2 k.k. W niniejszym badaniu co czwarty czyn wymieniony w tym przepisie był rozpatrywany w postępowaniu karnym.

¹⁵ Wśród tej grupy było 36 badanych, w stosunku do których postępowanie zostało umorzone na etapie postępowania rozpoznawczego, w 5 przypadkach zastosowano inny środek wychowawczy, w 1 sprawie nie wszczynano postępowania, a w 1 wyłączono je do innego postępowania.

Ze zbiorowości 317 sprawców¹⁶, którzy popełnili czyny karalne brane pod uwagę w niniejszej analizie, największy odsetek stanowili nieletni, którzy dokonali rozboju (137 – 43%). W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym odpowiadało z tego powodu 51 nieletnich (37%), w poprawczym 47 badanych (34%) oraz w karnym już tylko 37 sprawców (27%)¹⁷.

Drugą co do wielkości grupę badanych (57 – 18%) stanowiły osoby, które spowodowały zdarzenie zagrażające życiu i zdrowiu wielu osób bądź mieniu o znacznych rozmiarach (art. 163 k.k.). Największy odsetek nieletnich, którzy popełnili tego typu czyn, odpowiadał w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym – 75%, pozostali zaś w poprawczym – 25%. Do postępowania karnego nie przekazano żadnej takiej sprawy. W większości przypadków czyny rozpatrywane w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym były niefortunnym żartem, który mógł pociągnąć za sobą poważne konsekwencje, np. telefon do szkoły, że w gmachu jest bomba, rozpylenia gazu łzawiącego w klasie lub też odpalenie petardy na terenie szatni szkolnej.

„Trzech chłopców chciało zrobić sobie żart i na terenie szkoły (w szatni) rozpylili gaz duszący. Ofiar tego czynu nie było. Skończyło się na kaszlu kilku uczniów owej szkoły. Sprawa została zgłoszona na policję przez pedagoga szkolnego. Czyn ten został zakwalifikowany z artykułu 163 § 1 k.k.”

W postępowaniu poprawczym rozpatrywano zaś takie czyny z art. 163 k.k., które zostały popełnione celowo. Takim przykładem jest celowe podpalenie np. lasu, windy.

Zabójstwo popełniło 45 osób, co stanowi 4% badanych. Większość z nich odpowiadała za ten czyn w postępowaniu karnym – 73%. Pozostali sprawcy zabójstw odpowiadali w postępowaniu poprawczym – 27%.

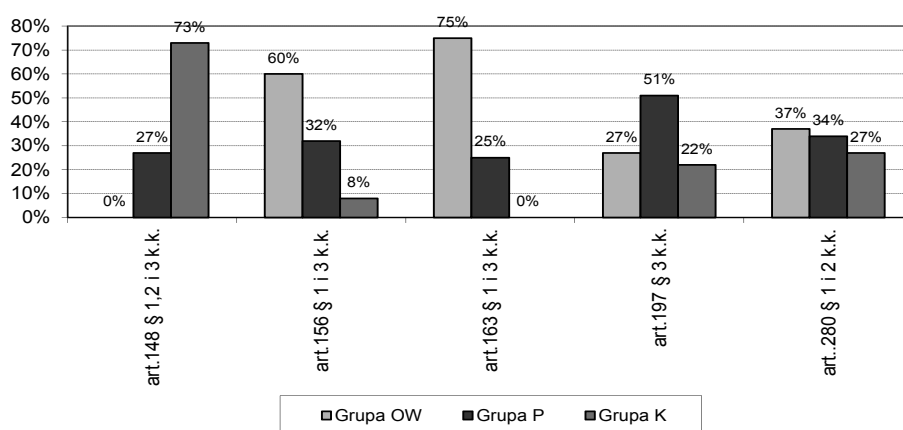
Około 13% badanych nieletnich odpowiadało za popełnienie zgwałcenia zbiorowego ze szczególnym okrucieństwem (art. 197 § 3 k.k.). Ponad połowa (51%) sprawców, którzy popełnili taki czyn, odpowiadała w postępowaniu poprawczym. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym 27% badanych, a w karnym tylko 22%.

Najmniej liczną grupę stanowiły osoby, które spowodowały ciężkie uszkodzenie ciała (12%). W Grupie OW znalazło się ich 60%, w Grupie P – 32% a w Grupie K już tylko 8%.

¹⁶ Nie brano tu pod uwagę sprawców, w stosunku do których została zmieniona kwalifikacja czynu na taki, którego nie obejmuje art. 10 § 2 k.k.

¹⁷ Odsetki nie sumują się do 100, ponieważ w stosunku do 2% badanych, którzy popełnili rozboj, nie ustalono rodzaju postępowania.

Wykres nr 1. Odsetek sprawców odpowiadających w określonym postępowaniu sądowym za dany czyn karalny

Okazało się więc, że jeśli chodzi o rodzaj czynu, jednym z czynników na przekazanie sprawy nieletniego do postępowania karnego jest popełnienie przez niego zabójstwa. Inne czyny karalne raczej nie determinują aż tak silnie wyboru takiego postępowania. Wydaje się być zrozumiałe, że częściej do postępowania karnego trafiają zabójstwa niż inne czyny. Jest to najbardziej drastyczny czyn i poczucie sprawiedliwości skłania do rozważenia surowej odpowiedzialności, jak również przypuszczenie, że sprawca może być zdemoralizowany w takim stopniu, że środki wychowawcze lub poprawcze nie będą wystarczające.

2.1. Okoliczności sprawy

Jedną z istotnych okoliczności popełnienia czynu jest jego forma stadialna. Większość badanych czynów karalnych popełniono w formie dokonanej – 87%. Pozostałe 13% określono jako usiłowane. W grupie K usiłowania stanowiły 30%, w Grupie P – 27% i w Grupie OW – 43%. Znaczący to, że sama forma nie miała większego wpływu na dobór postępowania, chociaż w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym znalazło się znacznie więcej usiłowanych czynów niż w pozostałych rodzajach postępowania sądowego. W grupie K ponad połowa (54%) usiłowanych czynów dotyczyła zabójstw.

Wydaje się, że liczba popełnionych czynów powinna mieć wpływ na rodzaj postępowania. Nie bez znaczenia jest np. popełnianie wielu podobnych czynów np. rozboju. Na tej podstawie można wnioskować, że sprawca zrobił sobie z tego typu działalności źródło zdobywania pieniędzy. Czasem mogło też chodzić o sposób dostarczania sobie silnych wrażeń.

W Grupie OW niespełna 83% badanych popełniło jeden czyn karalny, dwa – 5%, trzy – 6% i cztery lub więcej również – 6% badanych.

W Grupie P 78% sprawców popełniło tylko jeden czyn karalny, dwa – 14%, trzy – 3% oraz cztery i więcej czynów – 5% badanych.

W Grupie K 71% popełniło jeden czyn karalny, dwa – 17%, trzy – 7% i cztery i więcej – również 7% badanych.

Liczba czynów popełnionych przez nieletniego sprawcę wydaje się mieć jednak małe znaczenie przy wyborze postępowania, choć widać pewną tendencję. Więcej niż jeden czyn karalny popełniło 29% badanych odpowiadających w postępowaniu karnym, 22% w poprawczym i tylko 17% w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

Zwrócono również uwagę na to, z iloma osobami nieletni popełnił czyn karalny oraz w jakim wieku byli jego współnicy.

Najbardziej liczną zbiorowość 102 badanych stanowili sprawcy, którzy popełnili czyn karalny tylko z jedną osobą. Z tych nieletnich 40% odpowiadało w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, 34% w poprawczym, a tylko 26% w karnym.

Drugą co do liczebności zbiorowość 81 badanych stanowili nieletni, którzy popełnili czyn karalny przy udziale trzech i więcej osób. Z tych badanych 45% odpowiadało w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, 32% w karnym, a w poprawczym 23%.

Bez udziału innych osób czyn karalny popełniło 78 sprawców, z czego 44% z nich odpowiadało w postępowaniu poprawczym, 41% w opiekuńczo-wychowawczym i tylko 15% w karnym.

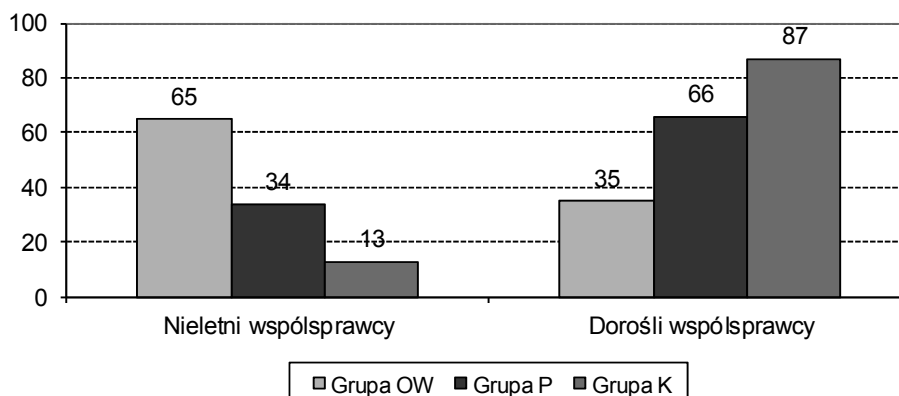
Przy udziale dwóch osób czyn karalny popełniło 69 nieletnich. Z nich 38% odpowiadało w postępowaniu poprawczym, 36% w opiekuńczo-wychowawczym oraz 26% w postępowaniu karnym.

Oдноśnie liczby współsprawców nasuwa się stwierdzenie, że osoby odpowiadające w postępowaniu karnym w 85% przypadków dokonały czynu zabronionego przy udziale innych osób. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym już było ich 76%, a w poprawczym 70%.

Wydawało się, że grupowy charakter czynu powinien wpływać na wybór postępowania. Rzeczywiście osoby z Grupy K najczęściej dokonywały czynu przy współudziale innych osób. Jednak wydaje się, że bardziej istotnym czynnikiem od liczby współsprawców okazał się fakt, czy współsprawcy byli pełnoletni¹⁸.

¹⁸ Dane o wieku współsprawców przedstawia wykres nr 2.

Wykres nr 2. Wiek współsprawców a rodzaj postępowania sądowego (odsetek nieletnich)

Jak widać, nieletni, którzy popełnili czyn zabroniony przy udziale osoby dorosłej, mają zdecydowanie większe szanse odpowiadać na zasadach Kodeksu karnego. Spowodowane to może być tym, że często na samym początku postępowania wyjaśniającego prokurator zwracał się z prośbą o możliwość prowadzenia sprawy nieletniego łącznie z dorosłym sprawcą i sąd zazwyczaj przychylił się do tego wniosku.

Inną dość ważną sprawą przy ustalaniu okoliczności sprawy był motyw popełnienia przestępstwa oraz fakt, czy było ono zaplanowane, czy też nie. Wyodrębniono 8 podstawowych kategorii motywów (zemsta, seksualny, materialny, chuligański/wyładowanie agresji, bezmyślność, dla zabawy, w obronie oraz inny). Jak widać, są one zróżnicowane. Czym innym jest spontaniczne działanie sprawcy niż chociażby zaplanowana z zimną krwią zemsta.

W większości przypadków (359 osób – 96%) podczas badania akt ustalono motyw popełnienia przestępstwa. W pozostałych 16 przypadkach motywu nie ustalono. Najliczniejszą grupę stanowili sprawcy, którzy czyn karalny popełnili w celu uzyskania korzyści materialnych (39%). Ten motyw nie bardzo różnicował badane grupy. Zyskiem kierowało się 38% badanych odpowiadających w postępowaniu poprawczym, 32% w karnym oraz 30% w opiekuńczo-wychowawczym. Innym motywem, który dość często wystąpił w badaniu, chociaż znacznie rzadziej niż materialny, była zemsta (15%). Wśród tych, którzy popełnili czyn karalny z zemsty, 36% odpowiadało w postępowaniu karnym, 35% w opiekuńczo-wychowawczym oraz 29% w poprawczym. Kolejnym podłożem popełnienia czynów karalnych było wyładowanie agresji (chuligaństwo)

– 12%. Wśród tej grupy sprawców większość, bo aż 55% odpowiadała w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. W postępowaniu poprawczym tylko 27% badanych kierowało się chęcią wyładowania agresji, a w karnym już tylko 18%. Chęć zaspokojenia popędu seksualnego kierowała prawie co dziesiątym sprawcą. Najwięcej z nich, bo aż 49% trafiło do postępowania poprawczego, 29% do opiekuńczo-wychowawczego i tylko 22% do karnego. Innym motywem, który badacze nazwali „dla zabawy”, kierowało się około 8% sprawców. Dominował on w Grupie OW – 76%. W grupie P kierowało się chęcią zabawy już tylko 17 nieletnich, a w Grupie K – 7%. Brak wyobraźni czy bezmyślność spowodowała czyn karalny 3% badanych, z czego większość z nich odpowiadała w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym (91%) i tylko 9% w postępowaniu poprawczym. W postępowaniu karnym nie było czynów karalnych wynikających z bezmyślności czy braku wyobraźni. W postępowaniu karnym nie znalazły się również czyny popełnione w obronie własnej lub innej bliskiej osoby. Takie czyny stanowiły zaledwie 1% przypadków i większości przypadków ich sprawcy odpowiadali w postępowaniu poprawczym (80% wszystkich sprawców, którzy popełnili czyn w obronie własnej lub innej osoby), a co piąty odpowiadał w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. Motywy popełnienia czynu karalnego okazały się nie mieć wpływu na skierowanie sprawy do postępowania karnego.

To, czy czyn był zaplanowany, udało się ustalić w stosunku do 291 sprawców. Ponad połowa 54% nieletnich nie planowała popełnienia czynu. Pozostałe 46% działało w sposób planowy. Nie miało to jednak większego wpływu na dobór postępowania. W grupie sprawców, którzy wcześniej zaplanowali popełnienie czynu karalnego, 35% odpowiadało w postępowaniu karnym, 33% w poprawczym, a 32% w opiekuńczo-wychowawczym.

W większości przypadków doszło do wyrządzenia szkody – 97%. W pozostałych 3% uznano, że popełniony czyn karalny nie spowodował żadnej straty. Zdecydowana większość ze sprawców, którzy swoim zachowaniem nie spowodowali żadnej straty, odpowiadała w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym (9 osób – 90%). W postępowaniu karnym znalazła się tylko 1 taka osoba (10%), był to sprawca rozboju.

Nieletni w porozumieniu z dorosłym, używając noża oraz grożąc pozbawieniem życia kasjerce, zażądał wydania papierosów. Celu nie osiągnął, ponieważ sprzedawczyni uciekła.

W tej sprawie na wybór postępowania karnego główny wpływ miała duża demoralizacja nieletniego oraz fakt, że był już umieszczony w młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym za wcześniej popełnione kradzieże. Środek ten był jednak nieefektywny, gdyż badany nie wykazywał żadnej poprawy.

Wyodrębniono następujące kategorie szkód: stratę materialną, szkodę fizyczną, szkodę fizyczną łącznie z materialną, szkodę moralną oraz utratę życia.

Sprawcy odpowiadający w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym podczas popełniania czynu zabronionego najczęściej powodowali stratę materialną bez innych dodatkowych szkód – 36%. Szkodę fizyczną wraz z materialną spowodowało 23% badanych z Grupy OW. Około 21% sprawców spowodowało u pokrzywdzonych fizyczną dolegliwość. Siedmiu nieletnich (5%) swoim zachowaniem wywołało u pokrzywdzonego szkodę moralną¹⁹. Jednocześnie szkodę fizyczną, materialną i moralną spowodowało 3% badanych.

Gdy weźmiemy pod uwagę wszystkie kategorie spraw, gdzie występuje strata materialna lub fizyczna, to okazuje się, że niespełna 59% nieletnich z Grupy OW wyrządziło szkodę materialną, a 47% badanych w tej grupie – szkodę fizyczną.

Sprawcy odpowiadający w postępowaniu poprawczym najczęściej spowodowali stratę materialną łącznie z fizyczną – 31%. Wyłącznie szkodę materialną spowodowało 25% badanych. Tylko szkodę fizyczną wyrządziło 19% nieletnich z Grupy P. Około 9% sprawców spowodowało utratę życia pokrzywdzonego. Szkodę fizyczną, materialną i moralną łącznie wyrządziło 6% nieletnich. Tylko moralną szkodę spowodowało 4% badanych, a moralną w połączeniu z fizyczną 3%.

Gdy weźmiemy pod uwagę wszystkie kategorie spraw, gdzie występuje strata materialna, to okazuje się, że około 61% badanych z Grupy P spowodowało swoim czynem stratę materialną. Gdy w podobny sposób potraktujemy szkodę fizyczną, dodając do niej również utratę życia, to okaże się, że 68% nieletnich z grupy P spowodowało obrażenia fizyczne u pokrzywdzonego.

Sprawcy odpowiadający w postępowaniu karnym w większości przypadków spowodowali utratę życia pokrzywdzonego – 34%. Szkodę fizyczną łącznie z materialną wyrządziło 28 badanych z Grupy K. Tylko fizyczne obrażenia spowodowało 17 nieletnich z omawianej grupy (22%). Około 11% sprawców wyrządziło tylko stratę materialną, fizyczną i moralną – 5%, a fizyczną, materialną i moralną – 2%.

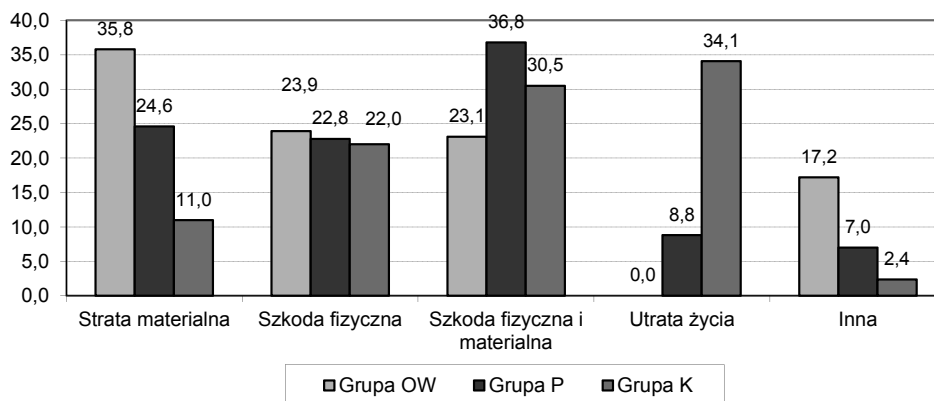
Gdy potraktujemy łącznie kategorie ze szkodą fizyczną oraz utratą życia okazuje się, że zdecydowana większość, bo prawie 87% nieletnich z Grupy K spowodowało u pokrzywdzonych obrażenia ciała, niektóre ze skutkiem śmiertelnym.

Gdy zsumujemy kategorie, w których występuje strata materialna, to okazuje się, że 41% badanych z Grupy K swoim postępowaniem spowodowało stratę materialną.

¹⁹ Dotyczy to zazwyczaj zgwałceń, gdzie nie doszło do pobicia pokrzywdzonych.

Nieletni, którzy spowodowali poważne szkody fizycznie łącznie z utratą życia, mają większe szanse odpowiadania w postępowaniu karnym. Jest to również związane z faktem, że sprawcy zabójstw częściej trafiają do tego postępowania sądowego.

Wykres nr 3. Rodzaj wyrządzonej szkody a postępowanie sądowe

Tylko 45% sprawców wspomagało się różnymi rzeczami przy popełnianiu czynu zabronionego.

W Grupie OW przy popełnianiu czynu przestępczego różnych przedmiotów używało 31% badanych, w Grupie P – 39%, a w grupie K aż 52% nieletnich.

Nieletni sprawcy najczęściej używali noża, (61 osób – 35% wszystkich nieletnich, którzy użyli narzędzia). Ponad połowa (52%) badanych, którzy dokonali czynu zabronionego przy użyciu noża odpowiadała w postępowaniu karnym. Niespełna 43% nieletnich, którzy użyli tego typu broni, odpowiadało w postępowaniu poprawczym oraz tylko 5% w opiekuńczo-wychowawczym.

Dość często czyn karalny popełniono przy użyciu substancji łatwopalnych (36 badanych – 21% używających narzędzia). W grupie OW takich osób było 61%, a w Grupie P – 31%. Sprawcy z Grupy K nie używali tego typu narzędzi (co wynika z rodzaju popełnionych przez nich czynów).

Nieletni używali też przy popełnianiu czynu gazu łzawiącego, np. pieprzowego (14 nieletnich – 8%). Większość takich spraw, bo 71%, rozpoznawano w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. W postępowaniu poprawczym oraz karnym odpowiadało po 14% badanych, którzy użyli gazu przy dokonaniu czynu karalnego.

Łom, kij i tego typu przedmioty stosowało 11 sprawców, co stanowi 6% badanych, którzy przy popełnianiu czynu użyli narzędzia. Największa część z nich – 64% – odpowiadała w postępowaniu poprawczym, pozostałe 36% zaś

w karnym. Nieletni z Grupy OW nie używali kija, łomu itp. przy popełnianiu czynu zabronionego.

Inne narzędzia, takie jak butelki, pistolety gazowe (straszaki) lub siekiery, były stosowane już znacznie rzadziej. Broń gazowa oraz siekiera była stosowana tylko przez sprawców Grupy K.

Reasumując, stosowanie niebezpiecznego narzędzia nie miało raczej wpływu na zastosowanie określonego postępowania sądowego. Wynikało ono z charakteru popełnionego czynu.

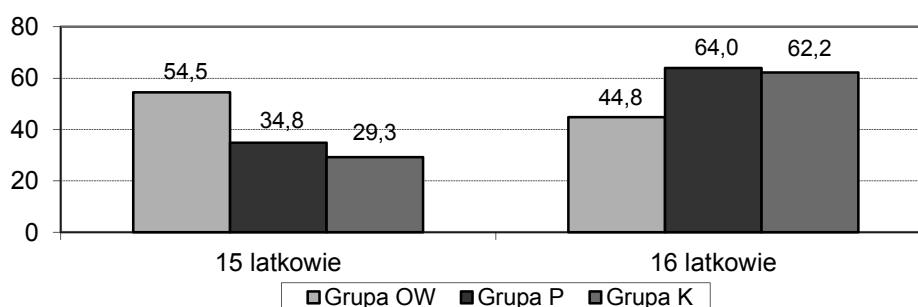
2.2. Właściwości osobiste sprawcy

Brano tutaj pod uwagę płeć, wiek, środowisko rodzinne nieletnich, stosunek do realizowania obowiązku szkolnego oraz demoralizację i wcześniejszą karalność.

Zdecydowaną większość nieletnich, którzy trafili do próby, stanowili chłopcy (343 – 91%). Dziewcząt było tylko 32 (9%).

Wiek sprawcy wydaje się być dość istotny przy rozważaniu przekazania sprawy do postępowania karnego²⁰.

Wykres nr 4. Wiek sprawców a postępowanie sądowe

Jak widać, szesnastolatki częściej odpowiadają w postępowaniu poprawczym i karnym niż osoby piętnastoletnie, których sprawy w większości przypadków były rozpatrywane w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

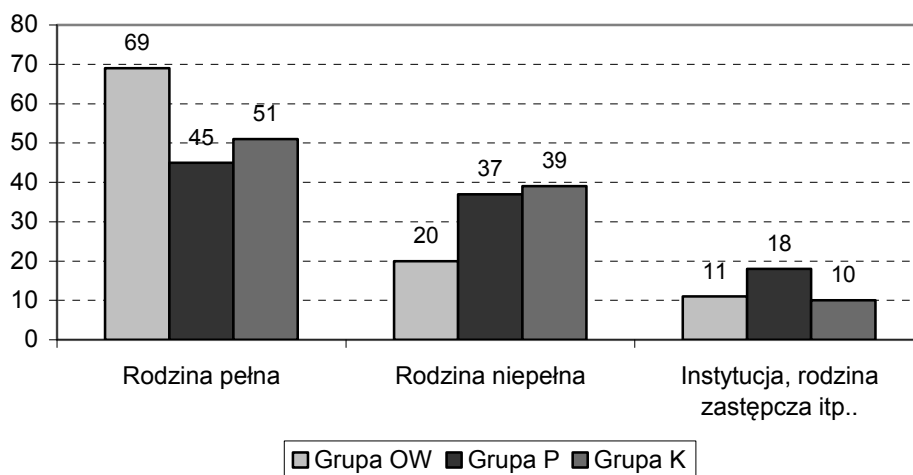
Z analizy wynika, że nieletni w wieku piętnastu lat, którzy odpowiadali jakowy dorośli, byli w większości przypadków (96%) już wcześniej zdemoralizowani. Ponad połowa z nich (58%) miała uprzednio sprawy w sądzie rodzinnym. Kolejnym czynnikiem, który mógł wpłynąć na zaostrenie odpowiedzialności piętnastolatków, był popełniony przez nich czyn karalny. Wśród 15-latków

²⁰Wiek osób w poszczególnych postępowaniach sądowych obrazuje wykres nr 4.

odpowiadających przed sądem karnym 42% stanowili sprawcy zabójstw, 25% – sprawcy rozbojów, 17% – zgwałcenia i 17% – sprawcy różnych pozostałych czynów. Ponadto istotny również wydaje się fakt, że aż 46% z tych osób popełniło czyn karalny przy udziale osoby dorosłej.

Wśród wszystkich badanych nieletnich sprawców, w stosunku do których zastosowano dany rodzaj postępowania sądowego, większość wychowywała się w rodzinie pełnej (183 osoby – 55%), a tylko co trzeci badany wychowywany był przez jednego rodzica. W większości problem ten dotyczył kobiet samotnie wychowujących dzieci²¹. Poza rodziną przebywało 13% nieletnich sprawców²².

Wykres nr 5. Sytuacja rodzinna nieletnich sprawców

Jak widać na wykresie nr 5, wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym tylko 21% badanych nie było wychowywanych przez oboje rodziców, zaś odsetek ten wzrastał w przypadku odpowiadających w postępowaniu karnym – wynosił 49% a w poprawczym aż 55%.

O sytuacji materialnej rodzin uzyskano informacje w 265 przypadkach. Wśród nieletnich sprawców dobrą sytuację bytową rodziny miało 142 badanych (54%), złą zaś 123 (46%).

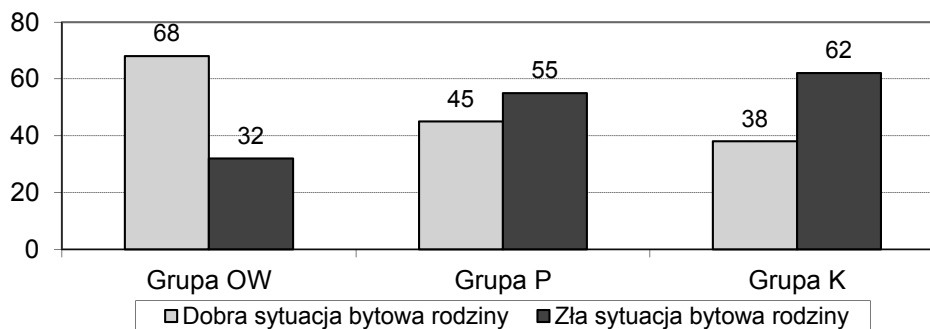
W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym tylko 32% badanych pochodziło z ubogich rodzin, w poprawczym już takich osób było 55%, w postępowaniu karnym aż 62% badanych borykało się z trudnościami materialnymi²³.

²¹ Z grupy 100 samotnie wychowujących rodziców kobiety stanowiły 91%.

²² W 2% przypadków nie ustalono sytuacji rodzinnej nieletniego.

²³ Sytuację materialną nieletniego i jego rodziny obrazuje wykres nr 6.

Wykres nr 6. Sytuacja bytowa rodziny

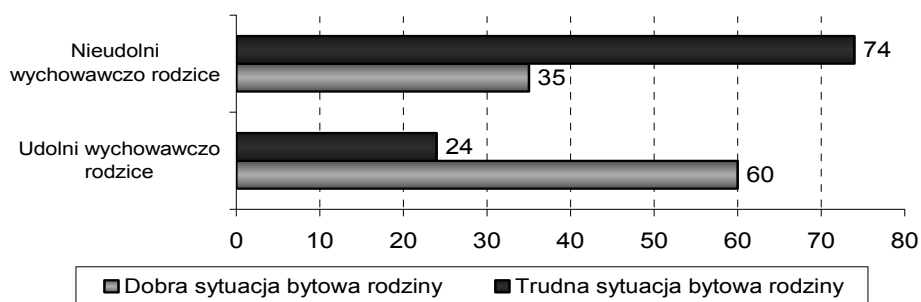
Kolejnym czynnikiem, który brano pod uwagę przy analizie funkcjonowania rodziny, jest wydolność wychowawcza rodziców. Informacje na ten temat były w około 57% wywiadów środowiskowych przeprowadzonych przez kuratorów sądowych.

W ponad połowie przypadków (124 rodziny – 58%) kuratorzy uznali, że rodzice nieletniego są nieudolni wychowawczo. Z tej grupy badanych 26% odpowiadało w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, 44% – poprawczym i 30% – w karnym.

Częściej uznawano rodziców za mało sprawnych wychowawczo, gdy mieli oni również problemy materialno-bytowe. Jak wynika to z wykresu oraz testu χ^2 , którego istotność jest na poziomie $p < 0,001$, istnieje zależność współwystępowania nieudolności wychowawczej rodziców z ich trudną sytuacją materialną²⁴.

Trudno jest jednak powiedzieć, czy kurator lub psycholog przy swojej ocenie nieudolności wychowawczej nie kierował się sytuacją materialną rodziny.

Wykres nr 7. Nieudolność wychowawcza rodziców a sytuacja materialna rodziny

²⁴ χ^2 (df=6, N=375) = 57,96, $p < 0,001$.

Informacje na temat funkcjonowania rodziny badanego – przede wszystkim, czy występują w niej jakieś poważne problemy, które mogą wpływać na zachowanie się nieletniego, znaleziono w 311 przypadkach, w opiniach psychologicznych sporządzonych w RODK bądź w wywiadach środowiskowych. Więcej niż połowa rodzin nieletnich sprawców (52)%, miała jakieś poważne problemy. W pozostałych 48% rodzin problemów nie stwierdzono.

Z rodzin, w których nie stwierdzono problemów, 53% nieletnich odpowiadało w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, 29%, w poprawczym oraz tylko 18% – w karnym.

W rodzinach uznanych za problemowe (163 przypadki) większość miała więcej niż jeden problem (99 rodzin – 61%). Pozostałe 39% przypadków dotyczyło nieletnich z rodzin, w których wystąpił tylko jeden poważny problem.

Problemy, które brano pod uwagę, to: alkoholizm, narkomania, przestępczość członka rodziny nieletniego, występowanie przemocy domowej oraz chorób psychicznych w bliskim otoczeniu nieletniego sprawcy.

Problem z alkoholem wystąpił w 129 rodzinach (79% problemowych rodzin). Uzależnienie od alkoholu miało miejsce w 107 rodzinach, a nadużywanie alkoholu w 22.

Wśród osób, w których rodzinach wystąpił problem alkoholowy, 26% należało do Grupy OW, 42% do Grupy P i 32% do Grupy K.

Przestępczość członków rodziny nieletniego odnotowano w 71 przypadkach. W większości problem ten dotyczy nieletnich z Grupy K – 44%. W Grupie P przestępczość w rodzinie występowała u 37% badanych a w Grupie OW już tylko u 19%.

Narkomania dotyczyła 4% rodzin z problemami. Wśród nieletnich z Grupy OW problem taki nie występował, w Grupie P dotyczył on 4 rodzin, a w grupie K – 2.

Przemoc domowa występowała w rodzinach 37% nieletnich. Największy odsetek osób doświadczających przemocy domowej był w Grupie P (45%). W grupie K przemocy doświadczyło 33%, a w Grupie OW już tylko 22% nieletnich. Wśród rodzin, gdzie dochodziło do aktów przemocy, aż 75% borykało się również z problemami alkoholowymi.

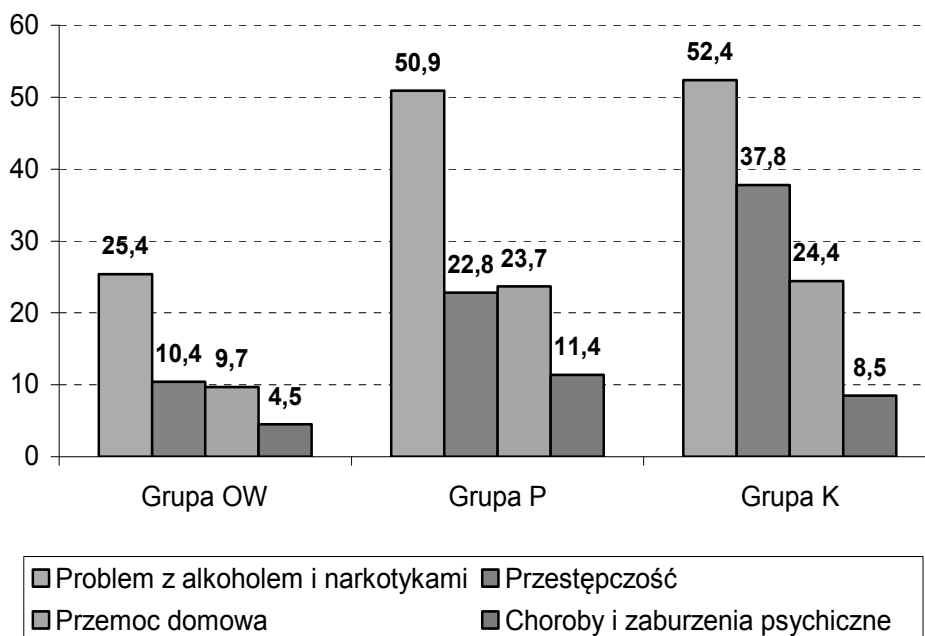
Choroby lub zaburzenia psychiczne wystąpiły u 16% rodzin z problemami. Połowa osób z tym problemem była w Grupie P. W Grupie K dotyczyło to 27% badanych z rodzin z zaburzeniami psychicznymi oraz w Grupie OW – 23%.

Jak wynika z wykresu nr 8, problem z substancjami psychoaktywnymi, a zwłaszcza z alkoholem, dominował w każdej z grup. Jednak w Grupie P i K dotyczył on ponad 50% rodzin nieletnich, a w Grupie OW tylko 25% rodzin badanych.

Przestępczość członków rodziny w Grupie K stanowi prawie 38%, w grupie P – 23%, a w grupie OW – 10%. Przemoc domowa wystąpiła w ponad 24% rodzin sprawców z grupy K, w niespełna 24% z grupy P i 10% z Grupy OW. Choroby psychiczne najliczniejsze były w rodzinach osób z Grupy P (11%), następnie z grupy K (9%) i Grupy OW (5%).

Jak wynika z omawianego wykresu, sprawcy odpowiadający w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym mieli najmniej problemowe rodziny. Sprawcy z postępowania karnego zaś mieli je najsilniej zaburzone.

Wykres nr 8. Problemy rodzinne nieletnich z omawianych grup – odsetki²⁵

Opisane powyżej problemy, jak widać, mogły znacząco wpłynąć na dezorganizację rodziny i – co za tym idzie – na demoralizację nieletniego. W grupie tej stwierdzono przejawy demoralizacji u 87% nieletnich²⁶. Istnieje statystycznie istotna zależność pomiędzy występowaniem problemów w rodzinie a demoralizacją.

²⁵ Odsetki nie sumują się do 100, ponieważ w jednej rodzinie mógł wystąpić więcej niż jeden problem.

²⁶ U 11% nieletnich nie stwierdzono demoralizacji, a pozostałe 2% tej grupy było niezdiagnozowane.

zającą nieletniego²⁷. Niniejsze badanie – jak wiele innych – ukazuje, że środowisko rodzinne ma duże znaczenie dla funkcjonowania nieletnich²⁸.

Innym badanym czynnikiem było realizowanie obowiązku szkolnego. Większość badanych (301 osób – 91%) była zapisana do szkoły. W analizowanej próbie tylko 26 osób nie uczyło się i nie pracowało (8%). W postępowaniu poprawczym i karnym takich osób było po 46%, a w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym już tylko 8%.

96% nieletnich uczyło się w systemie dziennym. Z racji wieku określonego przez art. 10 § 2 k.k. większość badanych osób uczyła się w gimnazjum – 75%. Pozostali nieletni uczyli się w szkole zawodowej (9%), średniej (14%) oraz co jest dość zaskakujące, w przypadku piętnastolatków i szesnastolatków – jeszcze w szkole podstawowej (5%).

W kwestionariuszu do analizy akt była cała grupa pytań dotycząca problemów w szkole. Poruszano tu takie zagadnienia, jak: powtarzanie klasy, wagary, słabe wyniki w nauce, agresje w stosunku do nauczycieli lub innych uczniów.

Wśród badanych nieletnich około 80% miało problemy w szkole. W grupie 227 osób, które miały jakieś problemy szkolne, wystąpiło łącznie 630 problemów. Jak widać, na jednego nieletniego „przypada” około 3 problemów. W Grupie OW jednak te problemy na jednego badanego były 2, a w Grupach P i K po 3.

Tabela nr 1 Problemy w omawianych grupach

Problem	Grupa OW		Grupa P		Grupa K		Ogółem	
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Powtarzanie klasy	31	25	53	43	40	32	124	100
Częste wagary	51	31	65	40	47	29	163	100
Słabe wyniki w nauce	68	37	73	39	44	24	185	100
Agresja wobec nauczyciela	27	31	41	48	18	21	86	100
Agresja wobec innego ucznia	17	24	29	40	26	36	72	100

Jak widać w tabeli nr 1, najczęściej odnotowywano słabe wyniki w nauce. Większość badanych, którzy mieli słabe wyniki w nauce, powtarzała również klasę – 55%. Prawie 80% wagarujących uczniów osiągało słabe wyniki w nauce. Czynnikiem, który mógł wpływać na kłopoty w szkole, były problemy rodzin-

²⁷ χ^2 (df=2, N=274) = 31,64, p<0,001.

²⁸ Jak chociażby badanie Heleny Kołakowskiej-Przełomiec, *Nieletni sprawcy zbrodni*, Warszawa 1990, str. 44: „Warunki środowiskowe w domu rodzinnym odgrywają niemal największą rolę w prawidłowym wychowaniu dziecka, jego przystosowaniu do życia w społeczeństwie”.

ne nieletniego. Ponad 81% badanych, którzy słabo się uczyli, miało problemy rodzinne. Inteligencja badanego w tym przypadku nie odgrywała większej roli, ponieważ około 76% uczniów, u których stwierdzono inteligencję w normie lub nawet powyżej niej, miało w szkole słabe stopnie.

W aktach badanych spraw były opinie psychologiczne dotyczące stu dziewięćdziesięciu sprawców²⁹. Jeżeli chodzi o informacje na temat osobowości, to w stu osiemdziesięciu trzech opiniach psychologicznych była informacja na ten temat. Badania psychologiczne przeprowadzono u 22 sprawców z Grupy OW, co stanowi zaledwie 16% osób należących do tej zbiorowości. W Grupie P przebadano psychologicznie lub psychiatrycznie 99 osób, co stanowi około 87% badanych z tej zbiorowości. W postępowaniu karnym poddano takim badaniom 69 osób, co stanowi 84%.

Osobowość prawidłową stwierdzono tylko u 14% badanych sprawców. Najczęściej w psychologicznych opiniach na temat nieletniego pojawiała się osobowość nieprawidłowa – 59% badanych. Za osobowości nieprawidłowe uznano: osobowość kształtującą się nieprawidłowo, osobowość dyssocjalną, psychopatyczną oraz neurotyczną.

Trzecią kategorią osobowości była osobowość niedojrzała – 27%, którą z racji wieku badanych trudno jest jednoznacznie zaliczyć do osobowości nieprawidłowych.

Dość spora grupa nieletnich miała osobowość dyssocjalną, która charakteryzuje się tendencją do częstszego niż inne popadania w konflikt z prawem. U osób z tego typu osobowością rokowania poprawy zachowania są niewielkie, gdyż nie odczuwają one poczucia winy i nie uczą się na własnych błędach, nie liczą się z wartościami oraz innymi ludźmi, są nadmiernie drażliwi, nieodpowiedzialni. Cechuje ich lekceważąca postawa do obowiązujących reguł, norm i zasad funkcjonowania społecznego. Przejawiają niską tolerancję na frustrację, z tendencją do zachowań agresywnych i gwałtownych. Mają skłonność do obwiniania innych oraz wysuwania żądań, które są często źródłem konfliktów³⁰. Osobowość dyssocjalna obejmuje również osobowość psychopatyczną.

Osobowość neurotyczna to taka, która ma podwyższony poziom lęku. Osoby z taką osobowością charakteryzują się licznymi zahamowaniami społecznymi, nieadekwatnością odczuć i nadwrażliwością na negatywną ocenę. Doświadczają one uporczywie utrzymujących się stanów napięcia i niepokoju. Mają poczucie społecznego nieprzystosowania, braku atrakcyjności i niższości³¹. Takie ciągłe

²⁹ Razem wzięto opinie psychiatryczne, psychologiczne oraz RODK-a.

³⁰ L. Cierpiakowska, *Psychopatologia*, Warszawa 2009, str. 313.

³¹ Op. cit., *Osobowość...*, str. 315.

stany napięcia i niepokoju mogą prowadzić do ich nieakceptowanego społecznie rozładowania, tj. przejawów agresji.

Jeśli chodzi o osobowość kształtującą się nieprawidłowo – najczęściej nie określano w opinii zaburzenia, ale podawano cechy, które przy nich występują. Grupie siedemdziesięciu pięciu nieletnich z kształtującą się nieprawidłowo osobowością psychologowie wskazali sto osiemdziesiąt osiem takich cech. U jednego nieletniego średnio stwierdzano od dwóch do trzech cech. U największej liczby badanych stwierdzono zaburzenia emocjonalne (około 53% nieletnich z osobowością kształtującą się nieprawidłowo). Skłonność do agresji miało w tej grupie badanych 41% osób. Problemy w relacjach z innymi osobami miało 32% sprawców z osobowością kształtującą się nieprawidłowo³².

Tabela nr 2. Problemy występujące u badanych, u których stwierdzono osobowość kształtującą się nieprawidłowo

	Liczba osób	Odsetek nieletnich, u których stwierdzono osobowość kształtującą się nieprawidłowo ³³
Skłonność do agresji	31	41,3
Podatność na wpływy	14	18,7
Niska samoocena	8	10,7
Zaburzenia emocjonalne	40	53,3
Trudność znalezienia się w nowej sytuacji	7	9,3
Podwyższony poziom lęku	10	13,3
Słabe mechanizmy samokontroli	22	29,3
Mała odporność na stres	7	9,3
Zaburzenia uczuciowości wyższej	19	25,3
Problemy z relacjami międzyludzkimi	24	32,0
Impulsywność	2	2,7
Autoagresje	2	2,7
Skłonność do używek	2	2,7

³² Patrz tabela nr 6.

³³ Odsetki odnoszą się do 75 sprawców, u których określono osobowość kształtującą się nieprawidłowo. Do jednego badanego podawano więcej niż jedną cechę.

	Liczba osób	Odsetek nieletnich, u których stwierdzono osobowość kształtującą się nieprawidłowo
Uszkodzenie organiczne ³⁴	3	4,0
Brak krytycyzmu, poczucia winy	1	1,3
Skłonność do manipulacji i kłamstwa	3	4,0
Zaburzenia osobowości, motywacji i zachowania	5	6,7
Neurotyzm, nerwice	3	4,0
Tendencja do dominacji	2	2,7
Zachowanie antyspołeczne	1	1,3

W Grupie P i Grupie K przebadano przez psychologa lub psychiatrę porównywalną liczbę nieletnich sprawców. W postępowaniu poprawczym 59% nieletnich miało osobowość nieprawidłową, 24% – niedojrzałą i tylko 17% – prawidłową. W postępowaniu karnym 64% badanych miało osobowość nieprawidłową, 27% – niedojrzałą i zaledwie 9% – prawidłową.

W Grupie K 37% osób z osobowością nieprawidłową przejawiało cechy osobowości dyssocjalnej. W grupie P takich osób było już tylko 14%.

Dość interesujące wydaje się to, że osoby z osobowością uznaną za nieprawidłową aż w 95% przejawiały już przed popełnieniem czynu karalnego oznaki demoralizacji³⁵. Wysoką lub pogłębiającą się demoralizację wykazywało 55% sprawców. Wśród nieletnich z nieprawidłową osobowością około 67% miało już wcześniej sprawy w sądzie rodzinnym.

Wśród badanych, których osobowość uznano za nieprawidłową, 21% nieletnich miało osobowość dyssocjalną. Prawie połowa z tych badanych (48%) popełniła czyn karalny o znamionach zabójstwa. Wcześniejsze doświadczenia z sądem rodzinnym miało 78% osób z osobowością dyssocjalną oraz wszyscy (100%) przejawiali już wcześniej oznaki demoralizacji, a u 56% z nich stwierdzono wysoki stopień demoralizacji.

Informacje na temat poziomu inteligencji sprawców uzyskano w 197 przypadkach. Najczęściej były one zawarte w opiniach psychologicznych nieletniego, czasem w psychiatrycznych. W grupie OW ustalono poziom inteligencji nieletniego u 25 nieletnich (zaledwie 19% wszystkich osób należących do tej grupy). W grupach P i K przebadano około 88% wszystkich nieletnich z owych grup.

³⁴ Uszkodzenie centralnego lub ośrodkowego układu nerwowego.

³⁵ Osobowość nieprawidłowa korelowała z wcześniejszymi przejawami demoralizacji u nieletnich $r=0,26$, $p<0,001$.

Większość badanych (70%) miała poziom inteligencji w normie, a 7% nieletnich uznano za inteligentnych ponadprzeciętnie. Poniżej normy plasowało się 23% sprawców.

Na temat zdrowia nieletnich uzyskano z akt informacje w trzystu osiemnastu przypadkach. Około 84% sprawców było dobrego zdrowia. Uzależnionych od alkoholu było 4% nieletnich, 3% miało przewlekłe choroby lub było niepełnosprawnymi i 1% badanych był uzależniony od narkotyków.

2.3. Przejawy demoralizacji

W grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli zaobserwowano, że wcześniej – przed dokonaniem czynu karalnego – symptomy demoralizacji³⁶ przejawiało aż 90% nieletnich. Podobnie kształtowała się sytuacja w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym – przejawy demoralizacji stwierdzono u 92% sprawców. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym nieletnich takich było niespełna 47%, jednocześnie zaznaczyć należy, iż w tej grupie aż wobec około 7% brak było jakichkolwiek danych na ten temat.

Nie wydaje się być zaskakującym fakt, że w grupie nieletnich traktowanych jak dorośli u prawie 42% stwierdzono wysoki poziom demoralizacji, niski zaś u nieco ponad 4%, dość liczną grupę stanowili ci, u których proces demoralizacji pogłębiał się – 8% (tabela nr 3). Równie interesujące wyniki uzyskano na temat sprawców odpowiadających w postępowaniu poprawczym. Nieco ponad 22% z nich przejawiało wysoki poziom demoralizacji, około 12% – niski lub średni, natomiast aż 25% – niski z tendencją do pogłębiania się. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym zaawansowany proces demoralizacji stwierdzono tylko u niespełna 3% nieletnich, natomiast średni lub niski – u około 8%. Najliczniejszą grupę (około 10%) tworzyli jednak ci, u których proces demoralizacji był jeszcze w początkowej fazie, ale z tendencją do pogłębiania się – a więc byli to tacy nieletni, wobec których szanse na resocjalizację wydawały się być stosunkowo wysokie. Interesujący wydaje się być również fakt, że wobec znacznej grupy nieletnich (46% w grupie K, 41% w grupie P, aż 78% w grupie OW) w ogóle nie ustalano stopnia demoralizacji, pomimo że jego określenie mogło mieć istotny wpływ na wybór trybu postępowania, w jakim sprawa zostanie rozpoznana, jak również na dostosowanie orzekanych środków do potrzeb nieletniego.

³⁶ Przejawy demoralizacji, jak również jej stopień, stwierdzane były na podstawie informacji zawartych w aktach sprawy (wywiady przeprowadzone przez kuratorów lub policję, opinie wydane przez RODK, schroniska dla nieletnich itp.).

Tabela 3. Stopień demoralizacji³⁷

Stopień demoralizacji	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
nie ustalono	34	46,0	44	40,8	57	78,1
wysoki	31	41,9	24	22,2	2	2,7
średni	0	0,0	8	7,4	2	2,7
niski	3	4,1	5	4,6	4	5,5
pogłębiający się	6	8,1	27	25,0	7	9,6
stwierdzono brak demoralizacji	0	0,0	0	0,0	1	1,4
Ogółem	74	100,0	108	100,0	73	100,0

Aby dokładniej przyjrzeć się wszystkim zachowaniom mogącym świadczyć o demoralizacji, wyodrębnionych zostało dziesięć głównych symptomów, które zostały szczegółowo przeanalizowane w wyodrębnionych grupach nieletnich. W szczególności brano pod uwagę³⁸:

- uprzednio popełnione czyny karalne,
- spożywanie alkoholu,
- używanie narkotyków,
- uprawianie nierządu lub angażowanie się w przypadkowe kontakty seksualne,
- włóczęgostwo,
- udział w grupach przestępczych/zdemoralizowanych,
- wykazywanie skłonności do agresji,
- ucieczki z domu lub ośrodków opiekuńczo-wychowawczych,
- próby samobójcze lub okaleczanie się,
- problemy w szkole.

Wskaźnik problemów w szkole stworzony został z kilku zmiennych i obejmował szeroko rozumiane symptomy nieprzystosowania szkolnego, takie jak: powtarzanie klasy, częste wagary, słabe wyniki w nauce, agresywne zachowanie w stosunku do nauczycieli lub rówieśników, jak również inne naganne zachowanie na terenie szkoły. Wspomnieć należy, że wśród przejawów demoralizacji nie wyróżniono palenia papierosów, gdyż – jak się okazało – było to zachowanie nagminnie występujące u nieletnich, a jednocześnie w ogóle nieróżnicujące grupy (choć przez psychologów, kuratorów było wymieniane jako jeden z symptomów demoralizacji).

³⁷ Procentowano do nieletnich przejawiających symptomy demoralizacji.

³⁸ Czynniki wyodrębniono na podstawie art. 4 § 1 upn.

Nie dziwi fakt, że w badanych zbiorowościach nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. wykazywali większą liczbę symptomów wskazujących na demoralizację. Nieletni z grupy P i K stanowili bardzo podobną grupę pod względem liczby przejawianych problemów. Znacząco tutaj odbiegali zaś nieletni, którzy odpowiadali przed sądem w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

Spośród nieletnich odpowiadających jak dorośli ponad 74% popełniło już wcześniej inny czyn karalny, tylko dla 23% była to pierwsza sprawa o taki czyn. (tabela nr 4). Interesujący jest fakt, że w grupie sprawców odpowiadających w postępowaniu poprawczym większość nieletnich – 68% – również już wcześniej wchodziła w konflikt z prawem. Znacząco odbiegali tutaj nieletni z grupy OW, niespełna 42% z nich dokonało wcześniej innego czynu karalnego.

Przy analizie symptomów odurzania się środkami psychoaktywnymi ujawniła się znacząca różnica pomiędzy grupami. W grupie K aż 78%, w grupie P – 64%, a w OW niespełna 41% nieletnich miało już kontakt z alkoholem, z narkotykami eksperymentowało natomiast odpowiednio 43%, 33% oraz 10% nieletnich – wyraźnie zarysowały się tutaj różnice pomiędzy grupami w szczególności między zbiorowością nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym lub poprawczym a sprawcami odpowiadającymi w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

Tabela nr 4. Zachowania świadczące o demoralizacji³⁹

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰
Uprzednio popełnił czyn karalny	55	74,3	73	67,6	31	42,5
Spożywał alkohol	58	78,4	69	63,9	30	41,1

³⁹ Procentowano do nieletnich, u których były przejawy demoralizacji. Dla grupy nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. n=74, dla nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym n=108, dla nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym n=73. Procentowano wyłącznie do osób przejawiających symptomy demoralizacji.

⁴⁰ Procenty nie sumują się do 100%, gdyż w pytaniu tym można było zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź. Nieletni mogli przejawiać więcej niż jedno zachowanie świadczące o demoralizacji.

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰	w liczbach bezwzględnych	w % ⁴⁰
Używał narkotyków	32	43,2	36	33,3	7	9,6
Uprawiał nierząd/ przypadkowe kontakty seksualne	1	1,4	3	2,8	1	1,4
Uciezki z domu/ ośrodka opiekuńczo-wychowawczego, włóczęgostwo	15	20,3	19	17,6	7	9,6
Udział w grupach przestępczych/ zdemoralizowanych	21	28,4	39	36,1	19	26,0
Skłonność do agresji	30	40,5	35	32,4	16	21,9
Próby samobójcze/ samookaleczenie	2	2,4	0	0,0	1	0,7
Problemy w szkole	58	70,7	87	76,3	83	61,9
Inne przejawy	1	1,4	5	4,6	4	5,5

Oto dwa wybrane przypadki:

Nieletni P.P. wspólnie z czterema innymi sprawcami dokonali zabójstwa swojego kolegi (art. 148 § 2 k.k.). Zwabili go w ustronne miejsce, gdzie dla zabawy wpięrow pobili go, a następnie wielokrotnie zadając ciosy nożem (155 ciosów, z czego każdy ze 100 ciosów był już śmiertelny), doprowadzili do jego śmierci. Nieletni wychowywał się w rodzinie zastępczej, w której były dobre warunki społeczno-ekonomiczne, miał dobry kontakt z opiekunami, lecz notorycznie uciekał do matki biologicznej, która była uzależniona od alkoholu i nie interesowała się jego losem. Nieletni sprawiał problemy wychowawcze w szkole (częste wagary, słabe wyniki w nauce, agresywne zachowanie wobec innych uczniów), a także przejawiał szereg zachowań świadczących o wysokim poziomie demoralizacji. Wielokrotnie uciekał z domu, będąc na ucieczce dokonywał kradzieży, spożywał alkohol i zażywał narkotyki, a także w celu zdobycia środków finansowych świadczył usługi seksualne dorosłym mężczyznom. Nieletni

obracał się w środowisku osób wysoko zdemoralizowanych. Pierwszy kontakt z alkoholem miał w wieku 12 lat, a z narkotykami niecały rok później. Nieletnia w wieku prawie 17 lat (brakowało jej kilku dni do ich ukończenia) piła denaturat z pokrzywdzonym i jego kolegą, gdy pokrzywdzony zaproponował nieletniej odbycie stosunku seksualnego, ubliżając jej przy tym. Nieletnia zdenerwowała się i pobiła go, wskutek czego mężczyzna zmarł. Sprawczyni wychowywała się w rodzinie niepełnej, mieszkała z matką u jej konkubenta. Rodzina patologiczna, matka uzależniona od alkoholu, karana za usiłowanie zabójstwa konkubenta. Nieletnia przejawiała szereg problemów wychowawczych na terenie szkoły (częste wagary, słabe wyniki w nauce, agresywne zachowanie względem rówieśników). W wieku 12 lat została zgwałcona, ale sprawa nigdy nie została zgłoszona na policję. Nieletnia przejawiała wiele zachowań świadczących o wysokiej demoralizacji. Dokonywała czynów karalnych, spożywała alkohol z osobami z marginesu społecznego. Często przebywała na ucieczkach, nocowała wtedy w melinach, przejawiała agresję wobec rodziny i innych osób, uprawiała seks z przygodnymi mężczyznami.

Innym zachowaniem, które brano pod uwagę, były ucieczki z domu lub z ośrodków szkolno-wychowawczych oraz tzw. włóczęgostwo, to znaczy nagminne przebywanie nieletniego poza domem. We wszystkich analizowanych grupach zaobserwowano występowanie tego typu zjawiska. W zbiorowości nieletnich traktowanych jak dorośli utrzymywało się ono na poziomie około 20%, wśród sprawców odpowiadających w postępowaniu poprawczym wynosiło 18%, natomiast w grupie OW było ono niemal dwukrotnie niższe i oscylowało w granicach 10%. Przypuszczano, że nieletni, którzy pochodzili z rodzin wykazujących większe zaburzenia i problemy w funkcjonowaniu, częściej niż inni będą chcieli przebywać poza domem. Powyższe uzasadnienie jednak nie do końca znalazło odbicie w uzyskanych wynikach, ponieważ zarówno wśród tych nieletnich, którzy wykazywali tendencję do uciezek lub włóczęgostwa, jak i tych, którzy jej nie wykazywali dominowało zdecydowanie ci, którzy pochodzili z rodzin przejawiających poważne problemy w swoim funkcjonowaniu. Również analiza statystyczna nie wskazała na istnienie istotnych zależności pomiędzy tymi zmiennymi we wszystkich badanych grupach.

Zaskakującym wydaje się być fakt, że udział nieletnich w grupach przestępczych/zdemoralizowanych był podobny zarówno w grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu jak dorośli, jak i tych, którzy odpowiadali w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym (odpowiednio 28% i 26%)⁴¹. Interesujący wydaje się być uzyskany wynik w odniesieniu do sprawców z grupy P. Udział

⁴¹ Przez udział w grupach przestępczych/zdemoralizowanych rozumie się przebywanie nieletniego w grupie osób zdemoralizowanych, nierzadko będących w konflikcie z prawem, wspólne używanie środków odurzających czy też dokonywanie czynów niezgodnych z prawem.

tych nieletnich w grupach przestępczych/zdemoralizowanych był zdecydowanie największy i wynosił około 36%. Wspomnieć tutaj należy również o tym, że nieletni wychowujący się w środowisku osób zdemoralizowanych, w rodzinach, które same przejawiały szereg zaburzeń u swoich członków (uzależnienia, przemoc, choroby psychiczne itp.), nie mieli możliwości zmiany tego środowiska.

W toku analizy uzyskano dane, które wskazywały, że w zbiorowości sprawców odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. prawie 62% nieletnich, którzy należeli do grup przestępczych/zdemoralizowanych, pochodziło z rodzin rozbitych. Wychowywani byli najczęściej przez matkę – 48%, opiekuna prawnego – 5% lub w instytucji – 9%. Wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym i przebywających w środowisku osób zdemoralizowanych zaobserwowano zblizoną tendencję. W rodzinach pełnych wychowywało się około 44% nieletnich. W pozostałych przypadkach najczęściej wychowywani byli przez matki (31%), przez opiekuna prawnego (8%), w instytucji (15%) lub przez inne osoby (około 3% spraw). Takiej wyraźnej tendencji nie zaobserwowano wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. Nad większością sprawców z tej grupy opiekę sprawowali oboje rodzice (68%), tylko w około 21% – matki i w około 11% – opiekun prawny lub instytucja. Zwrócić tutaj należy uwagę na to, że stabilność środowiska rodzinnego jest wymieniana w literaturze jako istotny czynnik równowagi psychicznej dziecka. Podkreśla się też, że rozbitcie rodziny przez śmierć czy rozwód rodziców jest zawsze szokiem dla dziecka i stanowi trwałą uraz psychiczny⁴².

Wyraźne różnice zaobserwowano, analizując wykazywane przez nieletnich zachowania agresywne. W grupie K stwierdzono, że ponad 40% nieletnich zachowywało się w sposób agresywny zarówno fizycznie, jak i werbalnie, w grupie P takich osób było 32%, natomiast w grupie OW zdecydowanie mniej, bo 22%⁴³. W analizowanych zbiorowościach zaobserwowano, że u nieletnich wykazujących zachowania agresywne współwystępowały również inne przejawy demoralizacji takie jak, spożywanie alkoholu, używanie narkotyków, czyny karalne, włóczęgostwo, przypadkowe kontakty seksualne czy uprawianie prostytutki. W badanych zbiorowościach zależność pomiędzy skłonnością do zachowań agresywnych a innymi symptomami nieprzystosowania społecznego okazała się być istotna statystycznie⁴⁴.

⁴² M. B. Pecyna, *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*, Warszawa 1998, str. 58.

⁴³ Skłonność/tendencja ta szacowana była na podstawie opinii o nieletnim rodziców, opinii w środowisku, opinii sporządzonej przez kuratora czy psychologa itp.

⁴⁴ χ^2 dla grupy K $\chi^2(4, N=74) = 48,73; p < 0,001$ (test dwustronny), χ^2 dla grupy P $\chi^2(6, N=108) = 94,01; p < 0,001$ (test dwustronny), χ^2 dla grupy OW $\chi^2(6, N=73) = 43,57; p < 0,001$ (test dwustronny).

Zachowania autodestrukcyjne w postaci prób samobójczych lub samookaleczenia występowały w analizowanych zbiorowościach incydentalnie. Wśród nieletnich odpowiadających jak dorośli były dwa takie przypadki, natomiast w grupie OW jeden.

Jak już wspomniano, dla potrzeb niniejszej analizy stworzony został wskaźnik tzw. „nieprzystosowania szkolnego” obejmujący problemy szkolne nieletniego. Ciekawy wydaje się być fakt, że w grupach K oraz P wartość tego wskaźnika była zbliżona i wynosiła odpowiednio 71% oraz 76%, natomiast w grupie OW oscylowała w granicach 62%.

W toku badań zaobserwowano jednostkowe przypadki innych symptomów demoralizacji. W grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli pojawił się jeden taki drastyczny przypadek i dotyczył on nieletniego sprawcy zabójstwa, który wcześniej dla zabawy zabijał zwierzęta⁴⁵.

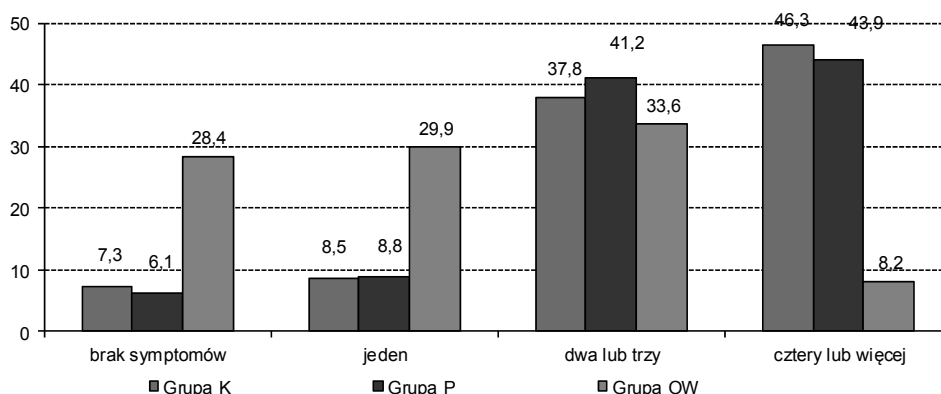
W grupach nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym lub opiekuńczo-wychowawczym inne zachowania świadczące o demoralizacji oscylowały w granicach 5% w każdej ze zbiorowości. Były to: napastliwość seksualna wobec innych dzieci, wulgarne zachowanie/słownictwo, podbieranie pieniędzy w domu, chuligańskie zachowanie, bardzo wczesna inicjacja seksualna.

Na podstawie dziesięciu zebranych symptomów stworzono wskaźnik demoralizacji, który obejmował liczbę problemów przejawianych przez nieletniego. Wyniki okazały się interesujące, choć niezaskakujące (wykres 9). W zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. tylko około 7% nieletnich nie wykazywało żadnych symptomów świadczących o demoralizacji. Podobne odsetki zaobserwowano wśród sprawców z grupy P, natomiast w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym takich nieletnich było już ponad czterokrotnie więcej, bo około 28%. Jeden symptom – a więc niskie nagromadzenie problemów – przejawiało nieco ponad 8% nieletnich z grup K i P, natomiast aż 30% z grupy OW. Dwa lub trzy zachowania świadczące o demoralizacji ujawniało niemalże 38% nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym oraz nieco ponad 41% odpowiadających w postępowaniu poprawczym i prawie 34%

⁴⁵ Siedemnastolatek K. K. wspólnie z dwoma innymi sprawcami dokonał przestępstwa z art. 148 § 2 k.k. Nieletni wychowywał się w rodzinie pełnej, lecz z informacji zebranych w sprawie wynikało, że rodzice nie sprawowali tej opieki należycie ze względu na alkoholizm obojga z nich. Nieletni uczył się w gimnazjum, lecz sprawiał tam problemy wychowawcze przejawiające się w szczególności częstymi wagarami, słabymi wynikami w nauce oraz agresją skierowaną wobec rówieśników. Przejawiał też cały szereg symptomów świadczących o wysokim stopniu demoralizacji. Wielokrotnie miał sprawy o czyny karalne (kradzież, włamanie, pobicie, czyny lubieżne, rozbój), jak również o nierealizowanie obowiązku szkolnego, przejawiał też takie skrajne zachowania, jak zabijanie i dręczenie zwierząt, agresywne zachowanie wobec innych osób.

sprawców z grupy OW. Zaobserwować można, że u około 46% nieletnich, którzy odpowiadali jak dorośli, występowało duże nagromadzenie symptomów demoralizacji – cztery lub więcej. Podobnie sytuacja wyglądała wśród nieletnich z grupy P – aż 44% wykazywało co najmniej 4 takie symptomy. W grupie OW nieletnich z taką liczbą problemów było ponad pięciokrotnie mniej (8%). W toku analizy ustalono, że istnieje istotna statystycznie zależność pomiędzy liczbą problemów, jakie przejawiali nieletni, a rodzajem postępowania, w jakim odpowiadali⁴⁶.

Wykres nr 9. Liczba symptomów świadczących o demoralizacji

Wśród nieletnich odpowiadających jak dorośli średni wiek inicjacji alkoholowej lub narkotykowej wypadł o około rok wcześniej niż dla nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym i o około 2 lata wcześniej niż u sprawców z grupy OW. Sprawcy, którzy odpowiadali według zasad postępowania karnego, alkoholu i narkotyków próbowali najczęściej po raz pierwszy w wieku około 13 lat. Wśród nieletnich z grupy P wiek inicjacji alkoholowej przypadła najczęściej na 13 natomiast narkotykowej na 14. rok życia. W grupie OW⁴⁷ średni wiek inicjacji alkoholowej wynosił nieco ponad 15 lat. Przypuszczać można, że wyniki te wskazują na głębszy bądź wcześniej rozpoczęty proces demoralizacji i nieprzystosowania społecznego nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym lub poprawczym.

W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym najmłodszy nieletni, który pił alkohol, miał 15 lat, natomiast wśród sprawców z grupy K i P odpowiednio 5 i 6 lat. W odniesieniu do inicjacji

⁴⁶ $\chi^2(6, N=330) = 81,80; p < 0,001$ (test dwustronny).

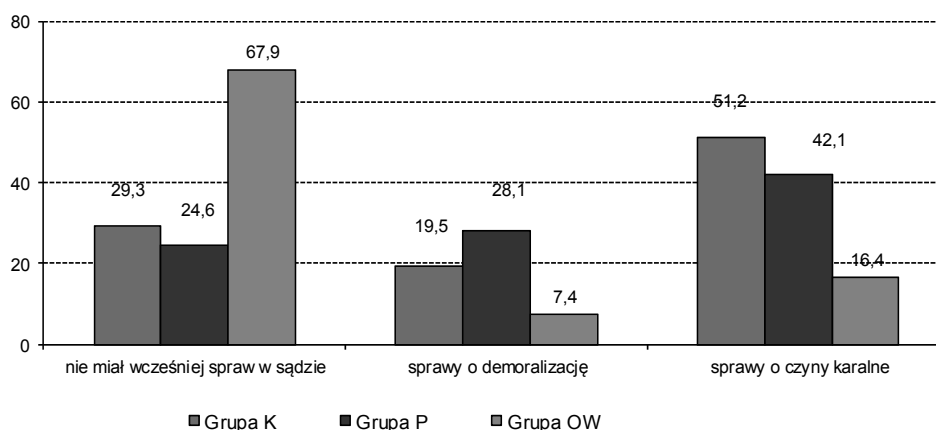
⁴⁷ Nie ustalono wieku inicjacji narkotykowej ze względu na to, że w grupie tej 42,5% nieletnich nie używało narkotyków, natomiast w stosunku do 57,5% w aktach sprawy nie znalazły się informacje na ten temat.

narkotykowej zauważono, iż najmłodszy nieletni zażywający środki odurzające w grupie K miał 8 lat, a w zbiorowości P – 12. Na uwagę zasługuje fakt, że w grupie K nieco ponad 24% nieletnich nie spożywało alkoholu, wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym takich sprawców było około 31% – natomiast w grupie P – niespełna 10%. W sprawie używania narkotyków różnice były również znaczące, ponieważ aż 52% nieletnich odpowiadających jak dorośli nie używało narkotyków w ogóle, w grupie OW takich nieletnich było około 42%, natomiast zdecydowanie najmniej było ich w zbiorowości odpowiadającej w postępowaniu poprawczym (około 30%). Uściślenia wymaga kwestia miarodajności powyższych danych. Mimo iż oparte były na informacjach zawartych w różnych opiniach, m.in. ze szkoły, w wywiadach kuratorów itp., w wielu przypadkach opierały się one wyłącznie na oświadczeniach samych rodziców lub nawet tylko samych nieletnich.

2.4. Uprzednie sprawy w sądzie rodzinnym

Jeśli chodzi o nieskuteczność poprzednio stosowanych środków wychowawczych lub poprawczych, w badanych zbiorowościach zaobserwowano znaczące różnice pomiędzy grupami. W szczególności dotyczy to odsetka nieletnich, wobec których nie prowadzono wcześniej żadnych spraw w sądzie rodzinnym – w grupie odpowiadających jak dorośli stanowili oni 29%, w poprawczym – 25% natomiast wśród sprawców odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym prawie 68% (wykres nr 10).

Wykres nr 10. Wcześniej sprawy nieletnich w sądzie rodzinnym

Poszczególne grupy w mniejszym stopniu różniły się natomiast, jeśli chodzi o wcześniej prowadzone sprawy o demoralizację – odsetki nieletnich oscylowały

w granicach 19% w grupie K, 16% w grupie P oraz 28% w OW. Najczęściej dotyczyły one nierealizowania obowiązku szkolnego oraz agresywnego zachowania na terenie szkoły, rzadziej chodziło o spożywanie alkoholu i używanie narkotyków czy ucieczki z domu.

Wobec nieletnich odpowiadających na zasadach określonych w art. 10 § 2 k.k. oraz w postępowaniu poprawczym odpowiednio w ponad 51% i 42% przypadków prowadzono już wcześniej postępowanie o czyny karalne, z czego wobec około 7% nieletnich z każdej z grup prowadzone były postępowania zarówno o demoralizację, jak i o czyny karalne. Natomiast w zbiorowości nieletnich z grupy OW wobec 16% prowadzono wcześniej postępowanie w sądzie rodzinnym w związku z czynami karalnymi, ale tylko 1% z nich miało sprawy zarówno o demoralizację, jak i o czyny karalne. Nieletni odpowiadający jak dorośli najczęściej mieli wcześniej prowadzone dwie sprawy, ale zdarzyły się też takie przypadki sprawców, którzy takich spraw mieli znacznie więcej, np. pięć lub rekordzista dwanaście.

Nieletni P. A. w chwili popełnienia czynu miał szesnaście lat i osiem miesięcy. Wspólnie z bratem i kolegą dotkliwie pobili przypadkowo napotkanego mężczyznę, z którym wcześniej spożywali alkohol, a następnie za pomocą noża postanowili go uśmiercić, a ciało zakopać w lesie. Nieletni wychowywał się w rodzinie rozbitej, matka opuściła rodzinę i zerwała z nią całkowicie kontakty, ojciec zajmował się utrzymaniem i wychowaniem dzieci (czterech synów). Rodzina wysoce patologiczna – bracia, ojciec i sam nieletni uzależnieni od alkoholu, u braci występowały zachowania przestępcze, jak również zaburzenia psychiczne. Sam nieletni miał dwanaście spraw o czyny karalne w sądzie rodzinnym za: kradzieże, rozboje, pobicia. Pomimo zastosowania środków wychowawczych nieletni P. A. w dalszym ciągu naruszał normy społeczno-prawne, w ciągu kilku lat przebywał w wielu placówkach opiekuńczo-wychowawczych i resocjalizacyjnych, jednakże często dopuszczał się samowolnego ich opuszczania i ukrywając się uniemożliwiał ponowne doprowadzenie go przez policję do placówki, dokonując jednocześnie następnych czynów karalnych.

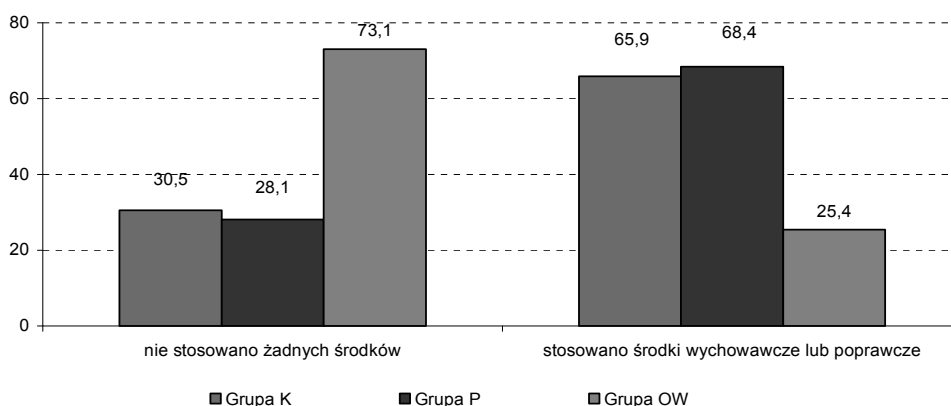
W grupie P i OW sytuacja wyglądała podobnie, najczęściej, jeżeli nieletni mieli wcześniej prowadzone sprawy o czyny karalne, to była to jedna sprawa, w grupie P zdarzały się jednak pojedyncze przypadki nieletnich, którzy takich spraw mieli po osiem lub siedem, natomiast w zbiorowości nieletnich OW najwięcej wcześniejszych spraw – trzy – miał jeden nieletni.

Grupy nie różniły się pod względem tego, za jakie czyny karalne nieletni mieli wcześniej sprawy. Dominowały przestępstwa przeciwko mieniu; kradzieże, włamania, rozboje i wymuszenia rozbójnicze – około 87% w grupie K, 71% w P oraz 67% w OW. Na drugim miejscu były przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu, udział w bójce lub pobiciu oraz uszkodzenie ciała (odpowiednio dla grup 33%, 31% oraz 17%), sporadycznie pojawiały się przypadki czynów o charakterze seksualnym – trzy przypadki w całej zbiorowości (około 1%), posiadanie narkotyków (dwa przypadki) oraz znęcanie się nad zwierzętami.

2.4.1. Stosowane wcześniej środki wychowawcze lub poprawcze

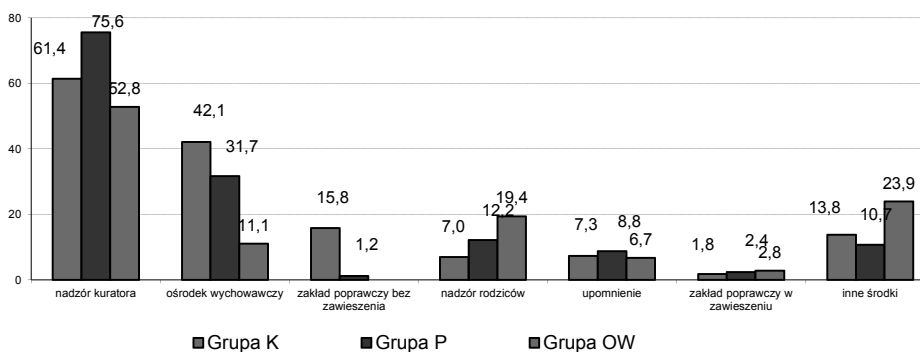
W analizowanych zbiorowościach wobec około 30% nieletnich z grup K oraz P nie stosowano żadnych środków, natomiast w grupie OW takich nieletnich było aż 73%. W większości przypadków – zarówno w grupie K, jak i P – stosowano już wcześniej środki wychowawcze lub poprawcze, natomiast w grupie OW takich osób było ponad dwukrotnie mniej (wykres nr 11).

Wykres nr 11. Stosowane wcześniej środki wychowawcze lub poprawcze

Najczęściej stosowanymi środkami oddziaływania na nieletnich w analizowanych zbiorowościach był nadzór kuratora. Częstotliwość jego stosowania wynosiła w granicach od 53% w grupie P, 61% w K i prawie 76% w OW (wykres nr 12).

Wykres nr 12. Rodzaje środków stosowanych wcześniej wobec nieletnich

Również dość często wcześniej orzeczonym środkiem było umieszczenie w ośrodku wychowawczym⁴⁸. W grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli stosowano je wobec około 42% nieletnich, wobec około 32% nieletnich z grupy P i tylko wobec 11% nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. Zwrócić uwagę należy również na to, że wielu nieletnich sprawców, pomimo iż miało orzeczone umieszczenie w ośrodku wychowawczym, w ogóle do niego nie trafiło lub trafiło po wielu miesiącach oczekiwania na wolne miejsce. Należy zwrócić uwagę również na to, że długi czas oczekiwania na miejsce w placówce resocjalizacyjnej stanowi istotny problem, gdyż w trakcie oczekiwania na miejsce w ośrodku u wielu nieletnich potęguje się poczucie bezkarności lub przeświadczenie o tym, że nie mają już nic do stracenia i tak bowiem trafią do ośrodka, takie myślenie sprzyja dokonywaniu przez nich kolejnych czynów karalnych.

Interesujący wydaje się być fakt, że wśród nieletnich odpowiadających według art. 10 § 2 k.k. wobec prawie 16% stosowano wcześniej umieszczenie w zakładzie poprawczym bez zawieszenia, w grupie P tacy nieletni stanowili tylko 1%, natomiast w grupie OW takich nieletnich w ogóle nie było. Na tej podstawie można przypuszczać, iż nieskuteczność właśnie środka poprawczego mogła być istotnym elementem skłaniającym sędziów do wydania decyzji o zastosowaniu wobec nieletniego przepisów z art. 10 § 2 k.k.

Nieletni dokonał dwóch rozbojów. Pierwszego w ten sposób, że: podążył za pokrzywdzonym, gdy ten wracał w późnych godzinach nocnych do domu, w pewnym momencie przewrócił go na ziemię, zadając kilkakrotne uderzenia w twarz, po czym z kieszeni zabrał mu telefon komórkowy. Drugiego rozboju dokonał około tygodnia później, podobnie jak za

⁴⁸ Łącznie: w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, młodzieżowym ośrodku socjoterapii, specjalnym ośrodku szkolno-wychowawczym, specjalnym ośrodku wychowawczym.

pierwszym razem podązał za pokrzywdzonym, a gdy nadażyła się okazja przyłożył mu nóż do pleców i zażądał wydania mu telefonu komórkowego. Nieletni w trakcie popełniania czynów miał orzeczone umieszczenie w zakładzie poprawczym w zawieszeniu. W aktach sprawy brak jakichkolwiek wzmianek o jego rodzicach i środowisku, w jakim się wychowywał. Uczeń gimnazjum, brak informacji na temat jego funkcjonowania na terenie szkoły, wiadomo jedynie, że miał wcześniej dwie sprawy w sądzie rodzinnym o czyny karalne i w związku z tym zastosowano zakład poprawczy z warunkowym zawieszeniem. Ponieważ zachowanie nieletniego nie uległo poprawie (dokonywał on następnych czynów karalnych) orzeczono wobec niego zmianę środka i umieszczony został w zakładzie poprawczym.

Podobnej zależności już nie zaobserwowano przy stosowaniu środków poprawczych z warunkowym zawieszeniem, odnoszącym się do 2–3% nieletnich w badanych zbiorowościach (wykres nr 12).

Trzecim co do częstości wcześniejszego stosowania środkiem okazał się być nadzór odpowiedzialny rodziców. W grupie nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. wynosił on 7%, w grupie P nieco ponad 12%, natomiast wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym ponad 19%. Wynikać to może z faktu, iż w zbiorowości nieletnich odpowiadających za popełnione czyny jak dorośli te rodziny były częściej patologiczne lub niewydolne wychowawczo, więc orzeczenie nadzoru rodziców nie miało by sensu.

W analizowanych zbiorowościach na zbliżonym poziomie – od 7% do 9% – utrzymywał się odsetek nieletnich, wobec których wcześniej stosowano upomnienie jako środek wychowawczy.

We wszystkich grupach stosowano uprzednio również inne środki wychowawcze – odpowiednio wobec 14% sprawców z grupy K, 11% z P oraz 24%, OW. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli oraz w postępowaniu poprawczym dominowało skierowanie do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą, zobowiązanie do systematycznego uczęszczania do szkoły, umieszczenie w rodzinie zastępczej, umieszczenie w domu dziecka lub schronisku dla nieletnich. Natomiast w gronie nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym dominowały różnego rodzaju zobowiązania: do poprawy wyników w nauce, do systematycznego uczęszczania do szkoły, do przeproszenia pokrzywdzonego, do spotkań z psychologiem. Na drugim miejscu znajdowały się środki polegające na umieszczeniu w różnych instytucjach: w domu dziecka, rodzinie zastępczej, w pogotowiu opiekuńczym, w schronisku dla nieletnich oraz w ośrodku leczenia uzależnienia od narkotyków.

2.4.2. Efektywność uprzednio stosowanych środków

Interesujące i jednocześnie dość kontrowersyjne wydają się być uzyskane wyniki dotyczące efektywności stosowanych wcześniej środków wobec nieletnich. Ocena ich efektywności oparta była na opiniach biegłych, psychologów, kuratorów oraz innych specjalistów na temat rezultatów, jakie przyniosło zastosowanie konkretnego środka wychowawczego lub poprawczego. Niestety, było dużo braków danych – w grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli w około 19% brakowało informacji o efektywności stosowanego środka, w grupie P – 13% natomiast w zbiorowości OW aż u 33% nieletnich. W grupie odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. jako nieefektywne ocenione zostały środki oddziaływania zastosowane wcześniej wobec około 72% nieletnich, w grupie P jeszcze więcej, bo nieco ponad 80%, natomiast w grupie OW odsetek ten wynosił 42%. W analizowanych zbiorowościach tylko wobec 7% nieletnich z grupy K oraz 5% z P zastosowany środek oceniony został jako efektywny. W grupie OW wynik był zdecydowanie wyższy, wynosił jednak tylko 25%. W zbiorowościach K oraz P pojawiły się przypadki – odpowiednio około 2% i 1% – w których ocena efektywności była niejednoznaczna, tzn. wymieniane były zarówno pozytywne skutki zastosowania środków, jak i negatywne.

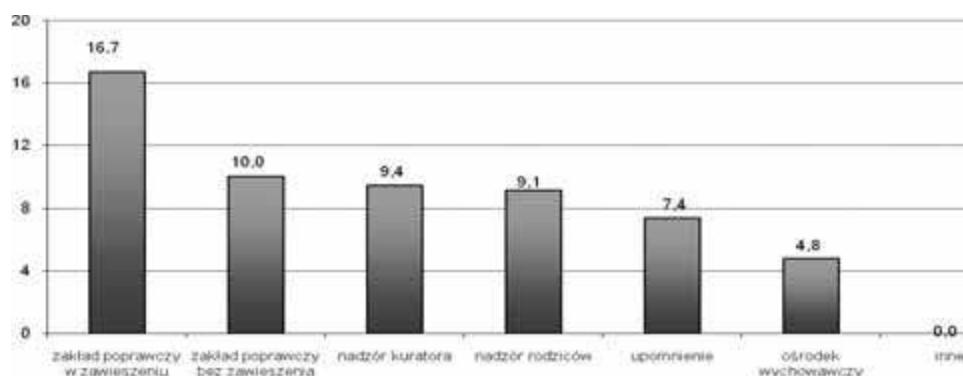
Poniżej cytat z jednej ze spraw z opinii przeprowadzonej w schronisku dla nieletnich przez psychologów.

„... Mimo orzeczonych wcześniej środków – początkowo nadzoru kuratora, a następnie MOW, do którego realizacji nie doszło na skutek kolejnych czynów i umieszczenia w schronisku dla nieletnich, zachowanie nieletniego nie uległo zmianie, a dysfunkcje społeczne uległy eskalacji, przy czym brak wydolności wychowawczej i autorytetu ojca uniemożliwił powstrzymanie procesu demoralizacji, a ranga popełnianych czynów karalnych przez nieletniego była coraz poważniejsza...”

Nie zaobserwowano dużych różnic pomiędzy grupami w ocenie efektywności konkretnych środków wychowawczych lub poprawczych – niezależnie od rodzaju zastosowanego środka – zdecydowała ocena, że był on nieefektywny. Za najbardziej efektywny uznawany był środek w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym z warunkowym zawieszeniem (wykres nr 13). Wobec około 17% nieletnich przyniósł on zamierzone skutki w postaci poprawy zachowania nieletniego (przynajmniej przez pewien okres czasu). Drugą grupę środków pod względem efektywności stanowiły: zakład poprawczy bez warunkowego zawieszenia, nadzór kuratora oraz odpowiedzialny nadzór rodziców – ocenione zostały one jako efektywne u około 10% nieletnich. U nieco ponad 7% nieletnich efektywne okazało się zastosowanie upomnienia, natomiast tylko

wobec niespełna 5% nieletnich za skuteczne uznano umieszczenie w ośrodku wychowawczym. Jak widać na poniższym wykresie, inne środki, które zastosowano (umieszczenie w rodzinie zastępczej, w domu dziecka, w schronisku dla nieletnich, zobowiązania do określonego zachowania) ocenione zostały również jako nieskuteczne.

Wykres nr 13. Efektywność uprzednio stosowanych środków

Zaskakujący wydaje się być fakt, że środek w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym z warunkowym zawieszeniem uznany został za bardziej efektywny niż bezwzględne umieszczenie w nim. Środek ten uznano za bardziej efektywny również w stosunku do umieszczenia w ośrodku wychowawczym. Wnioskować można na tej podstawie, że większe znaczenie miało zagrożenie zastosowania najsurowszego środka niż cała gama oddziaływań resocjalizacyjnych, którym nieletni są – a przynajmniej powinni – być poddawani w tego typu placówkach. Aby przyjrzeć się szczegółowo tej tematyce, przeanalizowane zostały powody, dla których uznano, że zastosowane wcześniej środki uznane zostały za efektywne bądź nie. Głównym powodem uznania orzeczonego środka za efektywny było to, że podczas jego trwania nastąpiła przynajmniej częściowa poprawa w funkcjonowaniu nieletniego, zaczął on np. realizować obowiązek szkolny, unikał środowiska osób zdemoralizowanych, z którym miał wcześniej kontakt, podjął terapię itp.

Wśród powodów uznania środka za nieefektywny dominował brak poprawy w funkcjonowaniu nieletniego, a nawet pogłębienie się jego demoralizacji.

Nieletni wspólnie z wujkiem i jego konkubina dokonali potrójnego zabójstwa. Nieletni w chwili czynu miał szesnaście lat i cztery miesiące, wychowywał się w rodzinie niepełnej. Zajmowała się nim tylko matka uzależniona od alkoholu – o ojcu nie ma wzmianki w aktach sprawy. Nieletni

uczył się w gimnazjum, na terenie szkoły przejawiał szereg problemów wychowawczych (częste wagary, słabe wyniki w nauce, powtarzanie klas, jak również agresja wobec innych uczniów), poza szkołą również wykazywał skłonności do agresji, spożywał alkohol w znacznych ilościach, jak również eksperymentował z narkotykami. Pierwszy kontakt z alkoholem miał jako dwunastolatek, natomiast z narkotykami rok wcześniej. Wobec nieletniego toczyło się szereg spraw o popełnione przez niego czyny karalne (głównie kradzieże). Pierwszym środkiem jaki zastosowano, było umieszczenie nieletniego w rodzinie zastępczej, ponieważ notorycznie z niej uciekał, zastosowano umieszczenie w ośrodku wychowawczym a do czasu znalezienia miejsca nadzór kuratora. W trakcie stosowania tych środków pogłębiła się demoralizacja nieletniego, zaczął on przejawiać zaburzenia zachowania oraz uzależnienie od narkotyków, a także nasiliły się zachowania świadczące o nieprzystosowaniu w postaci agresji skierowanej wobec innych osób.

Znaczny odsetek (6%) stanowili nieletni, wobec których nie wykonano środka, który został orzeczony. Powody takiego stanu rzeczy mogły być różne. Najczęściej były to sytuacje, w których nieletni dokonywał ucieczki z ośrodka resocjalizacyjnego i przez co oddziaływanie wychowawcze nie było możliwe. Zdarzały się także przypadki, w których wobec nieletniego orzeczone zostało umieszczenie w ośrodku wychowawczym, lecz nie doszło do niego ze względu na brak miejsc w tego typu placówkach. W badanej zbiorowości pojawiły się również takie przypadki, w których środek dopiero co został zastosowany, a nieletni popełnił czyn karalny, który był przedmiotem niniejszych badań i ze względu na krótki czas jego trwania jeszcze nie mógł przynieść pozytywnych efektów.

Niewielki procent (4%) stanowili nieletni, którzy wykazywali lekceważący stosunek do orzeczonego środka, nie wyrażali chęci współpracy i zmiany swojego sposobu postępowania, nie dochodziło do popełniania przez nich czynów karalnych, ale nie było to też raczej zasługą zastosowanego środka.

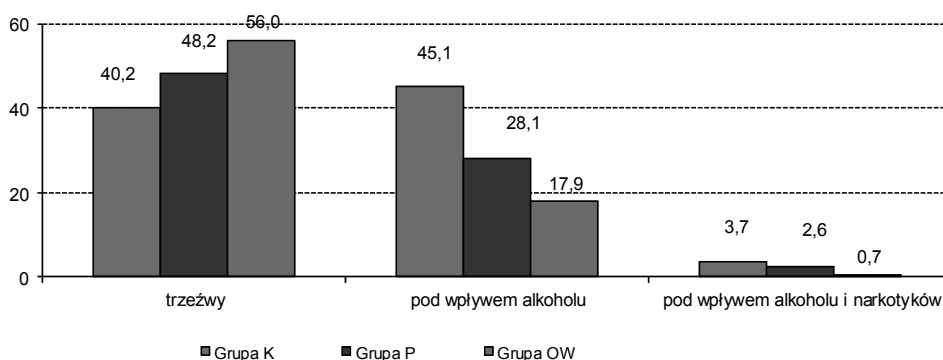
Dość liczną grupę (12%) tworzyli sprawcy, którzy mimo zastosowanych środków wychowawczych lub poprawczych dokonywali następnych czynów karalnych. W badanej zbiorowości w prawie 26% przypadków brak było informacji, z jakich powodów sąd uznał uprzednio stosowane środki za nieskuteczne. Przypuszczać można jedynie, iż sam fakt, że nieletni dokonał następnego czynu karalnego, mógł być przesłanką ku temu.

2.5. Zachowanie nieletniego podczas i tuż po popełnieniu czynu

Równie ciekawe wyniki uzyskano, analizując pozostawanie nieletniego w chwili popełnienia czynu pod wpływem działania środków odurzających – alkoholu

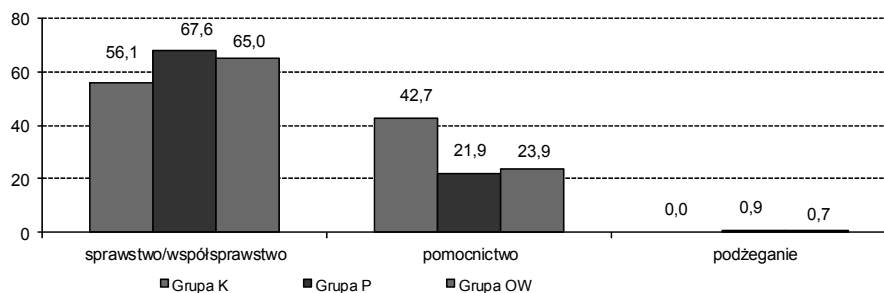
lub narkotyków (wykres nr 14). Uzyskane dane wskazują, że nieletni odpowiadający jak dorośli zdecydowanie częściej dokonywali czynów karalnych, będąc pod wpływem alkoholu (45%). W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym sprawców będących pod wpływem alkoholu było około 28%. Najmniej liczną grupę tworzyli nieletni odpowiadający w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym za czyn, przy popełnieniu którego byli pod wpływem alkoholu (około 18%). W analizowanych zbiorowościach pojawiły się przypadki sprawców, którzy w trakcie zdarzenia spożywali zarówno alkohol, jak również zażywali narkotyki. Były to jednak nieliczne przypadki i stanowiły w granicach od 1–4% nieletnich w poszczególnych grupach.

Wykres nr 14. Pozostawanie pod wpływem środków odurzających podczas popełnienia czynu

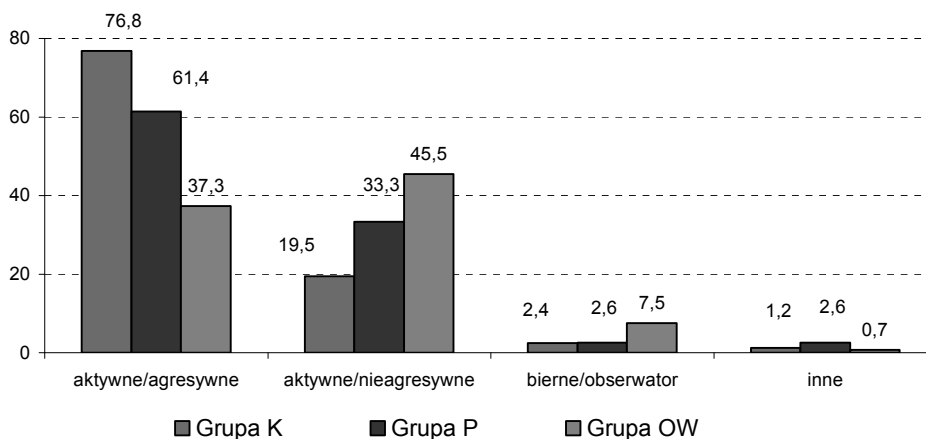
Interesowano się również rolami, jakie nieletni odegrali w popełnieniu czynu (wykres nr 15). W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli sprawcami/współsprawcami było 56%, natomiast w zbiorowościach P oraz OW takich nieletnich było zdecydowanie więcej, bo w granicach 65–68%. W grupie K około 43% nieletnich było pomocnikami w dokonanym czynie, natomiast w grupie P za pomocnictwo odpowiadało około 22%, a w grupie OW – 24% nieletnich. Forma podżegania do popełnienia przestępstwa stanowiła nieznaczny odsetek wśród czynów nieletnich odpowiadających według zasad upn (około 1% w grupie P i OW).

Wykres nr 15. Formy współdziałania

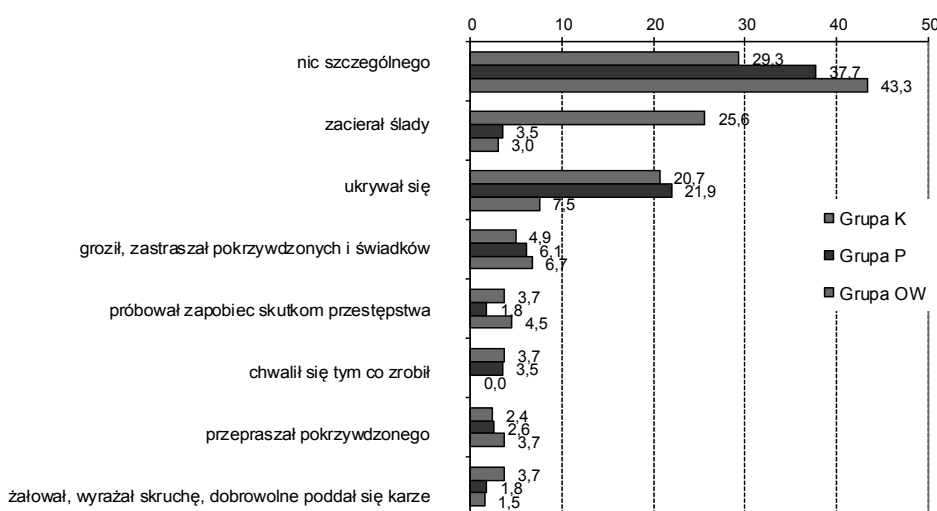
Interesujące wydają się być wyniki dotyczące zachowania nieletniego podczas popełnienia czynu (wykres nr 16). Sprawcy odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. podczas popełnianego czynu przejawiali zdecydowanie największe nasilenie zachowań agresywnych, częściej używali bezpośredniej siły fizycznej wobec pokrzywdzonych – stanowili około 77% tej grupy. Takich nieletnich w grupie P było nieco ponad 61%. W grupie K około 19% nieletnich było aktywnymi uczestnikami czynu, lecz w trakcie jego popełniania nie używali przemocy. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym takich sprawców było około 33%. Zachowania bierne były rzadkie, podobnie jak inne zachowania – np. nieletni uczestniczył w popełnieniu rozboju, ale próbował zapobiec pobiciu pokrzywdzonego przez współsprawców. Wśród odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym agresję podczas popełniania czynu wykazywało zdecydowanie mniej sprawców – nieco ponad 37% nieletnich. (Na poziomie około 45% utrzymywał się udział nieletnich, którzy podczas zdarzenia nie używali siły fizycznej wobec pokrzywdzonego).

Wykres nr 16. Zachowanie nieletniego podczas zdarzenia

Analizie poddano również zachowanie nieletniego tuż po dokonaniu czynu karalnego. Wyodrębnionych zostało szereg szczegółowych zachowań, które pogrupowane zostały w osiem głównych kategorii (wykres nr 17). We wszystkich grupach większość nieletnich po dokonanych czynach zachowywała się tak jak zazwyczaj; w ich zachowaniu nie pojawiło się nic, co pozwalałoby sądzić, że dokonany właśnie czyn pozostawił po sobie jakiś ślad. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli tacy nieletni stanowili około 29%. W grupie P takich sprawców było znacznie więcej, bo prawie 38%, najwięcej natomiast w grupie OW – nieco ponad 43%. Przypuszczać można zatem, że ma to swoje uzasadnienie w charakterze i powadze czynu, jakiego dopuścił się nieletni. Interesujące wydają się być również zachowania polegające na utrudnianiu prowadzenia postępowania w postaci zacierania śladów oraz ukrywania się. Ten typ zachowań był charakterystyczny dla nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym. Wśród nieletnich odpowiadających według zasad upn liczba zacierających ślady przestępstwa była ponad ośmiokrotnie niższa niż u sprawców odpowiadających jak dorośli. Podobne liczebności stanowili nieletni ukrywający się podczas trwania postępowania – około 21% w grupie K i 22% w P – natomiast w opiekuńczo-wychowawczym nieco ponad 7%, czyli aż trzykrotnie mniej. Pozostałe rodzaje zachowania nieletnich w analizowanych grupach przyjmowały zbliżone wartości i nie wskazywały na istotne różnice pomiędzy nimi. We wszystkich zbiorowościach pojawili się również nieletni, którzy stosowali różnego rodzaju groźby i próby zastraszenia pokrzywdzonych oraz świadków zdarzenia – wydaje się ciekawe, że ich udział był zbliżony w badanych grupach i wynosił w granicach od 5% do 7%.

Wykres nr 17. Zachowanie nieletniego tuż po popełnieniu czynu

Na poziomie 2–4% kształtował się udział nieletnich chcących zapobiec skutkom dokonanego czynu poprzez np. próbę gaszenia zaprószonego ognia lub oddanie skradzionych przedmiotów. Podobne były odsetki nieletnich, którzy przepraszaali pokrzywdzonego. Niewielki odsetek (około 4% w grupie K oraz P) stanowili sprawcy, którzy byli podekscytowani, chwalili się tym, co zrobili, czerpali satysfakcję z popełnionego czynu, a dokonany czyn miał wpływ na wzrost ich pozycji społecznej w grupie.

Dziwiewięciu nieletnich w wieku od 13 do 17 lat na przełomie 2002 i 2003 roku dokonywało wielokrotnych podpaleń lasu, stogów siana oraz trzciny przy okolicznych zbiornikach wodnych. Czterech z nich należało do ochotniczej straży pożarnej. W toku sprawy ustalono, że nieletni dokonywali podpaleń dla zabawy „żeby się nie nudzić”, ponieważ gdy się paliło, brali oni udział w gaszeniu pożaru oraz nie musieli iść tego dnia do szkoły (komendant straży pożarnej usprawiedliwiał im te nieobecności). Po każdym takim incydencie nieletni spotykali się, żeby przedyskutować przebieg gaszenia pożaru, wspominali i przechwalali się, kto dokonał najlepszego podpalenia oraz kto wykazał się największym sprytem, odwagą przy jego gaszeniu.

Również niewielki był odsetek nieletnich wyrażających poczucie winy czy chęć dobrowolnego poddania się karze po dokonanych czynie – 4% w grupie K oraz w granicach 2% w grupie P oraz OW. Na tej podstawie można przypuszczać, że im surowsze zagrożenie karą, tym większa była skłonność nieletniego do wykazywania żalu i skruchy. Na wykresie przedstawiono wyłącznie pojedyncze zachowania bez ich wzajemnych powiązań, lecz w rzeczywistości było to bardziej skomplikowane. Zdarzały się bowiem przypadki nieletnich, którzy z jednej strony ukrywali się przed policją, a z drugiej strony wykazywali skruchę za popełniony czyn. Byli również tacy nieletni, którzy z jednej strony próbowali zapobiegać skutkom przestępstwa i jednocześnie zastraszaali pokrzywdzonych, zacierali ślady i chwalili się dokonany czynem itp.

3. Osoby pokrzywdzone⁴⁹

W badaniach zbierano szereg informacji na temat ofiary przestępstwa – tego, kim była, jaki prowadziła tryb życia, w jaki sposób zachowywała się w trakcie

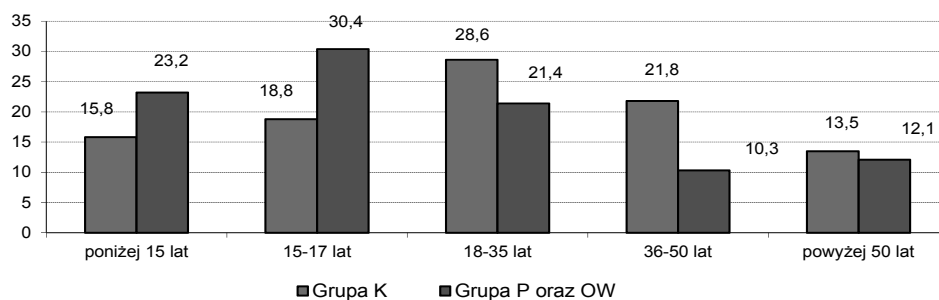
⁴⁹ W rozdziale tym osoba pokrzywdzonego omówiona została w podziale na postępowanie karne oraz łącznie postępowanie opiekuńczo-wychowawcze i poprawcze. Powyższego podziału dokonano ze względu na to, iż w danej sprawie mogło być wiele osób pokrzywdzonych, jak i wielu sprawców czynu, jak również każdy z nieletnich mógł odpowiadać w danej sprawie w innym trybie postępowania.

popelniania przestępstwa. Informacje te miały posłużyć do określenia tego, kto pada najczęściej ofiarą przestępstw popełnianych przez nieletnich sprawców. Interesowano się również tym, czy środowisko, z którego pochodziła ofiara, oraz to, jaką miała opinię, mogło mieć wpływ na to, w jakim trybie nieletni odpowiadał za popełniony czyn oraz na rodzaj lub wymiar orzeczonej kary.

Zebrano informacje na temat 391 ofiar (w tym o 133 pokrzywdzonych przez nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. i o 258 przez sprawców odpowiadających na zasadach określonych w upn). W obu grupach w większości czynów ofiarami byli mężczyźni – około 73% – kobiety natomiast stanowiły niecałe 27%. Wśród pokrzywdzonych czynem karalnym dokonany przez nieletnich odpowiadających według upn wyodrębniono dwie specyficzne kategorie ofiar. W pierwszej grupie poszkodowana była instytucja lub organizacja, np. leśnictwo, urząd gminy, administracja domów mieszkaniowych itp.–7% ofiar. Druga kategoria obejmowała sytuacje, w których było wiele osób pokrzywdzonych i brak było możliwości zebrania informacji na temat każdej z nich (nieco ponad 6% ofiar), np. nieletni rozpylił gaz paraliżujący w klasie, ewakuowano uczniów i nauczycieli lub nieletni zaprószyli ogień w piwnicy, pożar rozprzestrzenił się i ewakuowano mieszkańców bloku, spłonęły doszczętnie rzeczy pozostawione przez mieszkańców w swoich piwnicach.

Jak już wspomniano, w obu zbiorowościach w większości przestępstw ofiarami byli przeważnie mężczyźni; udział kobiet jako pokrzywdzonych wynosił poniżej 10% w przypadku zabójstwa, około 20% w czynach z art. 280 § 1 k.k. oraz prawie 30% w rozbojach z art. 280 § 2 k.k. Wyjątek stanowiło przestępstwo zgwałcenia (art. 197 § 3 k.k.), gdzie odsetek pokrzywdzonych kobiet wynosił około 90% w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli i około 80% w grupach P oraz OW.

Analizując wiek pokrzywdzonych, zaobserwować można, że nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. najczęściej dokonywali czynów na szkodę pokrzywdzonych starszych od nich o co najmniej kilka lat – stanowili oni około 64% osób (wykres nr 18). Młodszych lub w tym samym wieku było natomiast niecałe 35% pokrzywdzonych. Odwrotną tendencję zaobserwować można u nieletnich odpowiadających na zasadach upn. Pokrzywdzeni przez tych sprawców byli w większości przypadków młodszy lub w tym samym wieku, co nieletni sprawcy – ponad 53% ofiar. Średnia wieku dla pokrzywdzonych przez nieletnich odpowiadających jak dorośli wynosiła 31 lat, natomiast w grupie P i OW była nieco niższa – 25 lat.

Wykres nr 18. Wiek pokrzywdzonych w latach⁵⁰

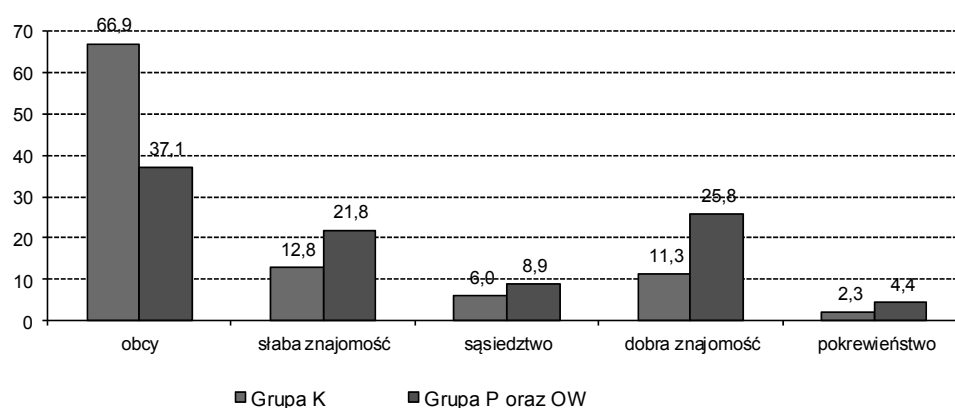
Równie interesujących wniosków dostarczyła analiza wieku pokrzywdzonych oraz rodzaju przestępstwa, jakie zostało dokonane na ich szkodę. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. ofiary zabójstw (z art. 148 § 1 k.k.) były najczęściej w wieku 36–50 lat – prawie 44%, a dalszych 19% miało 50 lat i więcej. Zbliżony rozkład wieku był również wśród ofiar zabójstw kwalifikowanych – aż 60% ofiar było w wieku powyżej 36 lat. Odmianą tendencję zaobserwowano w zbiorowości sprawców odpowiadających na zasadach upn. Blisko 60% ofiar czynów z art. 148 § 1 k.k. było w wieku 18–35 lat natomiast nieco ponad 20% w wieku 36–50. Równie interesujące wydaje się być porównanie wieku ofiar zgwałceń (z art. 197 § 3 k.k.). Pokrzywdzeni ci w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli byli zdecydowanie starsi, ponieważ nieco ponad 45% ofiar było w wieku 18–35 lat, a 27% w grupie wiekowej 36–50 lat. Pokrzywdzeni przez nieletnich odpowiadających według zasad upn w około 64% byli w wieku do 17 lat, z czego aż 36% było poniżej 15. roku życia. Niespełna 24% stanowili pokrzywdzeni z grupy wiekowej 18–35 lat. Tylko w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu zgodnie z zasadami upn pojawili się pokrzywdzeni czynami spowodowania zdarzenia zagrażającego życiu lub zdrowiu wielu osób albo mieniu w wielkich rozmiarach (art. 163 § 1 k.k.): zdecydowanie dominowały w niej osoby starsze – w 43% powyżej 50 roku życia, pozostałe grupy wiekowe reprezentowane były równomiernie przez około 5% ofiar. Ciekawe różnice zaobserwowano również w zbiorowości pokrzywdzonych przestępstwem ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (z art. 156 § 1 lub 3 k.k.) w grupie pokrzywdzonych przez nieletnich odpowiadających w postępowaniu jak dorośli prawie 67% było w wieku 36–50 lat, natomiast pozostali pokrzywdzeni byli starsi. W grupie PiOW poszkodowani tego typu czynem w około 62% to osoby młode – do

⁵⁰ Na wykresie nie uwzględniono pokrzywdzonych instytucji i sytuacji, gdy pokrzywdzonych było jednocześnie wiele osób.

17. roku życia – a w około 26% w wieku 18–35 lat. Równie interesujących wniosków dostarczyła analiza wieku ofiar pokrzywdzonych rozbojami. W analizowanych zbiorowościach nieletni najczęściej dokonywali rozboju z art. 280 § 1 k.k. na osobach młodych do 35 roku życia – w grupie K takich rozbojów było prawie 78% natomiast w zbiorowości P i OW aż 84%. Wśród pokrzywdzonych rozbojem z niebezpiecznym narzędziem (art. 280 § 2 k.k.) zaobserwowano podobną tendencję w grupie pokrzywdzonych przez nieletnich odpowiadających jak dorośli, z tą tylko różnicą, że najczęściej ofiarami rozboju padały osoby w wieku 15–35 lat, w grupie P oraz OW nie zaobserwowano takich tendencji, rozkład wieku pokrzywdzonych w poszczególnych kategoriach był do siebie zbliżony.

W analizowanych zbiorowościach zaobserwowano różnice pomiędzy grupami pod względem relacji, jakie łączyły pokrzywdzonego ze sprawcą lub sprawcami. Wyraźnie widać, że pokrzywdzeni przestępstwem dokonany przez nieletnich odpowiadający jak dorośli częściej nie znali sprawcy przed wydarzeniem i nie pozostawali z nim w żadnych relacjach – 67% ofiar. Niecałe 13% pokrzywdzonych znało go bardzo słabo lub tylko „z widzenia”. W dobrej znajomości ze sprawcą było nieco ponad 11% pokrzywdzonych, a około 2% łączyło z nim pokrewieństwo (wykres nr 19). W zbiorowości poszkodowanych przez nieletnich odpowiadających w sądzie rodzinnym prawie dwukrotnie mniej, bo tylko 37% sprawców było osobami obcymi dla pokrzywdzonych. Prawie 22% pozostawało w słabej znajomości, a aż 26% łączyła dobra znajomość lub koleżeństwo. Niemalże 9% pokrzywdzonych mieszkało w sąsiedztwie nieletniego, a nieco ponad 4% łączyło pokrewieństwo.

Wykres nr 19. Relacje pokrzywdzonego i sprawcy

Interesujący wydaje się fakt, że większość pokrzywdzonych nie była w żadnym konflikcie ze sprawcą przed popełnionym czynem. Tylko 25% ofiar

z grupy K i nieco ponad 21% z grupy P i OW było wcześniej w złych relacjach z nieletnim. Wśród przyczyn leżących u podłoża tych konfliktów najczęściej leżała agresja pokrzywdzonego bezpośrednio skierowana przeciwko nieletniemu lub jego bliskim.

Nieletnia dźgnęła nożem konkubenta swojej matki, gdy dowiedziała się, że matka została przez niego dotkliwie pobita. Wbiegła do mieszkania pokrzywdzonego, chwyciła za nóż kuchenny i zadała pijanemu mężczyźnie dwa ciosy w klatkę piersiową, a następnie wybiegła z domu.

Nieletni wrócił do domu późnym wieczorem. W mieszkaniu był już ojciec pod wpływem alkoholu, zachowywał się głośno i agresywnie, wyzywał wszystkich domowników, a na prośby matki nieletniego, aby uspokoił się, reagował jeszcze większą agresją. Nieletni stanął w obronie matki, gdy ojciec próbował ją uderzyć, co spowodowało przekierowanie agresji na jego osobę. Ojciec zaczął szarpać i uderzać nieletniego pięściami. Wtedy ten chwycił za nóż znajdujący się w kuchni i zadał mu cios w klatkę piersiową.

Innym tłem konfliktu, jaki dosyć wyraźnie zarysował się w badanych zbiorowościach, była zemsta na pokrzywdzonym, np. *nieletni dokonali rozboju na 27 letnim mężczyźnie, ponieważ poproszony pod sklepem o zakupienie im alkoholu odmówił.*

Oto inna sprawa tragiczna w skutkach, która rozpoczęła się od dowcipu.

Nieletni wspólnie z kolegami uczestniczył w imprezie noworocznej. Ponieważ spożywał dużą ilość alkoholu, w pewnym momencie zasnął, jego koledzy, aby zrobić mu dowcip, zgolili mu włosy z części głowy. Gdy nieletni obudził się i zauważył częściowo ogoloną głowę, doszło pomiędzy nim a jednym z pomysłodawców żartu do szarpaniny, w wyniku której nieletni pchnął pokrzywdzonego nożem leżącym na pobliskim stole.

Również powtarzającym się motywem konfliktu w obydwu grupach były nierozliczone długi pomiędzy nieletnim a pokrzywdzonym. Nieco rzadziej i tylko w grupie pokrzywdzonych przez nieletnich, których postępowanie toczyło się według upn, przyczyną konfliktów było to, że pokrzywdzony mówił źle o sprawcy do innych osób lub miał jakieś zatargi z jednym z członków rodziny nieletniego.

Nieletni wspólnie z innymi osobami dokonał podpalenia drzwi wejściowych do mieszkania w ten sposób, że polał je benzyną, a następnie podpalił. Pożar rozprzestrzenił się na całą klatkę schodową i w wyniku tego zaistniała potrzeba ewakuacji wszystkich mieszkańców budynku.

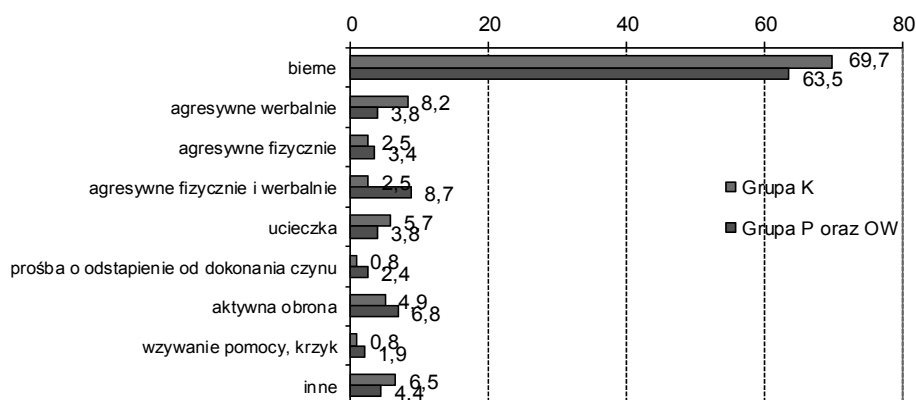
Pokrzywdzoną, której drzwi zostały podpalone, przewieziono do szpitala z objawami zacczadzenia. Nieletni dokonał podpalenia drzwi, ponieważ syn pokrzywdzonej nie chciał płacić alimentów na dziecko, które miał wspólnie z jego koleżanką.

W analizowanych grupach sprawców tylko w dwóch kategoriach przestępstw (zabójstwo z art. 148 § 1 k.k. oraz spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu art. 156 § 1 lub 3 k.k.) znaczny odsetek sprawców był z pokrzywdzonym w konflikcie przed zdarzeniem. W zbiorowości nieletnich, którzy odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k. wśród pokrzywdzonych czynem z art. 148 § 1 k.k. prawie 44% było w konflikcie ze sprawcą, a czynem z art. 156 § 1 lub 3 k.k. aż 67%. W zbiorowości P oraz OW wśród ofiar z art. 148 § 1 ponad 55% miało wcześniejsze zatargi ze sprawcą czynu, natomiast pokrzywdzeni z art. 156 § 1 lub 3 k.k. – prawie 61%.

3.3. Zachowanie pokrzywdzonego

Analizując zachowanie pokrzywdzonych podczas zdarzenia, wyodrębnionych zostało osiem głównych kategorii. Zdecydowanie dominujące było zachowanie bierne – charakteryzowało ono prawie 70% ofiar w grupie K i 63% w P oraz OW (wykres nr 20). Polegało ono na podporządkowaniu się oprawcy i wykonywaniu jego poleceń głównie w celu uniknięcia przemocy fizycznej z jego strony.

Pokrzywdzona K. P. w wieku 37 lat, upośledzona umysłowo w stopniu lekkim, od wielu lat chorująca na schizofrenię, w dniu zdarzenia w godzinach popołudniowych wracała do domu. Gdy czekała na przystanku na autobus, podeszło do niej dwóch nieletnich, którzy zawołali ją po imieniu, zaczęli z nią rozmawiać, po czym wzięli ją pod ręce i zaciągnęli pod most. Nieletni rozebrali pokrzywdzoną i przewrócili na ziemię, a następnie przemocą doprowadzili ją do wielokrotnego obcowania płciowego, a także do poddania się innej czynności seksualnej. Nieletni przez cały czas byli wobec pokrzywdzonej bardzo agresywni, używali przemocy fizycznej, kopali ją po głowie i po całym ciele, bili pięściami po twarzy, oddali mocz na jej ubrania. Grozili pokrzywdzonej użyciem noża mówiąc, że mają go w torbie. Pokrzywdzona obawiała się o swoje życie, dlatego wykonywała wszystkie polecenia sprawców, dobrowolnie poszła ze sprawcami do parku, ale nie wiedziała po co, nie rozumiała dlaczego nieletni ją krzywdzą.

Wykres nr 20. Zachowanie pokrzywdzonego⁵¹

Agresję werbalną w trakcie zdarzenia dwa razy częściej przejawiali poszkodowani przez nieletnich odpowiadających jak dorośli – odpowiednio 8% – niż pokrzywdzeni przez nieletnich odpowiadających według zasad upn – 4%. W obu grupach pokrzywdzonych podobny był odsetek przejawiających agresję fizyczną, skierowaną bezpośrednio w samego nieletniego, jak i wobec kogoś mu bliskiego. Interesujące wydają się być odsetki pokrzywdzonych przejawiających w trakcie zdarzenia zarówno agresję werbalną, jak i fizyczną – takich przypadków było zdecydowanie więcej w grupie poszkodowanych przez nieletnich odpowiadających na zasadach upn (9%) niż w grupie odpowiadających w postępowaniu karnym (2%). Jak widać, w wielu przypadkach agresja pokrzywdzonego traktowana była przez sąd jako argument łagodzący i tłumaczący zachowanie nieletniego. Często były to sytuacje, w których sprawca doznawał ze strony pokrzywdzonego wielokrotnej przemocy zarówno fizycznej, jak i psychicznej, tak jak w przypadku przytoczonej poniżej sprawy.

Piętnastolatek na terenie szkoły podczas przerwy dźgnął trzykrotnie nożem w klatkę piersiową swojego kolegę ze szkoły. Postawiono mu zarzut popełnienia czynu z art. 148 § 1 k.k. oraz art. 156 § 1 k.k. Nieletni wychowywał się w rodzinie pełnej, nieprzejawiającej problemów w swoim funkcjonowaniu, uczył się w pierwszej klasie gimnazjum, nie sprawiał poważnych problemów wychowawczych na terenie szkoły; jedyne zastrzeżenie dotyczyło słabych wyników w nauce. Nieletni przejawiał zachowania świadczące o demoralizacji w postaci picia alkoholu oraz uprzednio

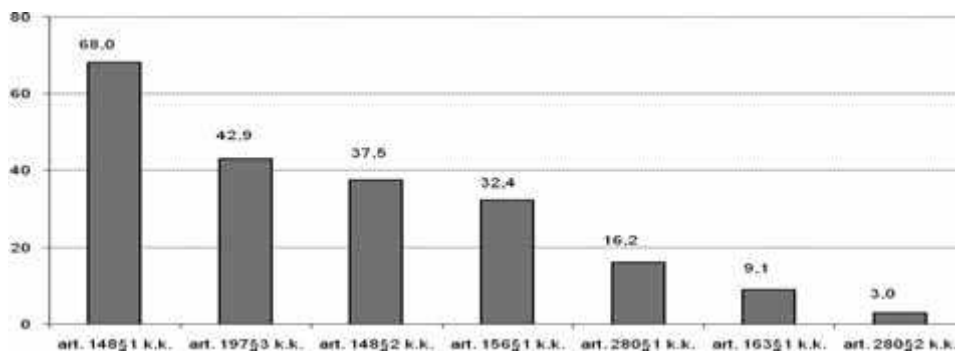
⁵¹ Procentowano wyłącznie do pokrzywdzonych biorących udział w zdarzeniu. Około 6% pokrzywdzonych nie brało bezpośrednio udziału w popełnionym przestępstwie, np. właściciel sklepu, w którym dokonano rozboju.

popęłnił czyn karalny (udział w bójce), za który został mu wymierzony przez sąd rodzinny środek wychowawczy w postaci upomnienia. W toku sprawy wyłynęło na jaw, że nieletni od dłuższego czasu był szykanowany przez pokrzywdzonego. Na przerwach pokrzywdzony chłopiec zaczepiał słownie nieletniego, naśmiewał się z niego, jak również stosował wobec niego przemoc fizyczną poprzez kopanie go, przyduszanie do ściany. Wydarzenia te odbywały się na oczach kolegów nieletniego z klasy. Feralnego dnia pokrzywdzony również skierował swoją agresję wobec nieletniego, ale ten w obronie wyjął z kieszeni scyzoryk i zadał ciosy w klatkę piersiową. Wydarzenie to rozegrało się na oczach dyrektora oraz innych uczniów szkoły.

Innymi rodzajami zachowań podczas zdarzenia była ucieczka lub próba ucieczki pokrzywdzonych. Zdarzali się również tacy, którzy próbowali perswazją i argumentami skłonić nieletnich do odstąpienia od popełnienia czynu karalnego lub krzykiem wezwać pomoc, aby zwrócić na siebie uwagę osób będących w pobliżu. Znaczny odsetek stanowili pokrzywdzeni – odpowiednio 5% z grupy K i 7% z OP i P – którzy podejmowali aktywną obronę w postaci walki z napastnikiem. Taka sytuacja miała najczęściej miejsce wśród pokrzywdzonych rozbojami. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli aż 80% pokrzywdzonych czynem z art. 280 § 1 lub 2 k.k. podejmowało aktywną obronę, natomiast w grupie P i OW takich ofiar było nieco mniej, bo nieco ponad 58%.

Zdecydowana większość pokrzywdzonych w trakcie zdarzenia była trzeźwa – odpowiednio 75% i 67%. Około 23% ofiar w obu grupach było pod wpływem działania alkoholu. Pokrzywdzeni, którzy w chwili czynu byli pod wpływem działania narkotyków lub obu substancji jednocześnie, stanowili niewielkie odsetki w analizowanych zbiorowościach – poniżej 1%.

Zaobserwować można, że w trakcie zdarzenia najczęściej pod wpływem alkoholu lub innych substancji psychoaktywnych byli pokrzywdzeni przestępstwem z art. 148 § 1 k.k. około 68% (wykres nr 21). Również dość często, bo w prawie 43%, ofiary zgwałcenia były pod wpływem działania alkoholu lub innych środków, z czego w około 3% były pod wpływem narkotyku. Wśród ofiar z art. 148 § 2 k.k. oraz art. 156 § 1 k.k. udział pokrzywdzonych wskazujących na użycie substancji psychoaktywnych kształtował się na zbliżonym poziomie – odpowiednio 37% i 32%. Stosunkowo rzadko pod wpływem działania alkoholu lub innych środków byli pokrzywdzeni rozbojami. Wśród ofiar rozboju z art. 280 § 1 k.k. stan wskazujący na nietrzeźwość wykazywało nieco ponad 16% natomiast pokrzywdzeni rozbojem, wobec których użyto niebezpiecznego przedmiotu – niespełna 3%. Również w zbiorowości pokrzywdzonych czynem z art. 163 § 1 k.k. tylko nieco ponad 9% było pod wpływem działania alkoholu.

Wykres nr 21. Pozostawianie pokrzywdzonych pod wpływem alkoholu lub/i narkotyków w chwili zdarzenia⁵²

W badaniach zbierano również informacje na temat obrażeń, jakich doznali pokrzywdzeni w wyniku czynu karalnego. W analizowanych grupach porównywalnie 44% i 41% pokrzywdzonych nie doznało żadnych obrażeń w wyniku zdarzenia (tabela nr 5). Nieco zaskakujące wydają się być wyniki według których w obu zbiorowościach na zbliżonym poziomie – 13% i 16% – utrzymywały się odsetki poszkodowanych, którzy doznali poważnych uszkodzeń ciała w wyniku zadanych ran kłutych lub ciężkich uszkodzeń głowy.

Tabela nr 5. Obrażenia odniesione przez pokrzywdzonego

Rodzaj obrażeń	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze/opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
W wyniku obrażeń doszło do zgonu	27	20,3	9	3,8
Poważne obrażenia ciała (uszkodzenia głowy, rany kłute)	18	13,5	38	15,8
Lekkie obrażenia ciała (siniaki, stłuczenia, obrażenia pochwy)	30	22,6	85	35,4
Brak obrażeń ciała	58	43,6	99	41,3
Brak danych	0	0,0	9	3,8
Ogółem	133	100,0	240	100,0

⁵² Nie uwzględniono pokrzywdzonych przestępstwem z art. 156 § 3 k.k. ze względu na małe liczebności (tylko w jednym przypadku pokrzywdzony w chwili zdarzenia był pod wpływem alkoholu).

Znaczące różnice zaobserwowano u pokrzywdzonych, którzy doznali lekkich obrażeń ciała w postaci siniaków, lekkich stłuczeń, zadrapań, obrażeń pochwy czy odbytu. W grupie nieletnich odpowiadających według zasad upn ponad 35% pokrzywdzonych doznało lekkich obrażeń ciała, natomiast w zbiorowości pokrzywdzonych przez nieletnich z grupy K ofiar z takimi obrażeniami było znacznie mniej, bo około 23%. Drugą zasadniczą różnicą był odsetek pokrzywdzonych, u których w wyniku doznanych obrażeń doszło do zgonu: w grupie K wynosił on nieco ponad 20%, natomiast w P oraz OW był ponad pięciokrotnie niższy i kształtował się w granicach 4%. W toku analizy potwierdzono, że istnieje istotna statystycznie zależność pomiędzy ciężkością obrażeń, jakich doznał pokrzywdzony, a rodzajem postępowania, w jakim toczyła się sprawa⁵³. Jak więc widać, w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli zdecydowanie częściej dochodziło do zgonu pokrzywdzonego. Na zbliżonym poziomie w obu grupach utrzymywał się odsetek pokrzywdzonych, którzy doznali poważnych obrażeń ciała. Natomiast wśród nieletnich odpowiadających na zasadach upn niemalże dwukrotnie częściej pokrzywdzeni doznali lekkich obrażeń niż w zbiorowości gdzie sprawcami byli nieletni odpowiadający jak dorośli. Przypuszczać można więc, że rozległość obrażeń lub zgon pokrzywdzonego stanowił istotną przesłankę do zastosowania wobec nieletniego art. 10 § 2 k.k.

Równie interesujących wyników dostarczyło pytanie otwarte w postaci uwag na temat pokrzywdzonego, zbierano informacje o czynnikach, które predestynowały daną osobę do tego, że została poszkodowana danym przestępstwem. Wśród pokrzywdzonych przez sprawców odpowiadających w postępowaniu jak dorośli częściej występowały symptomy patologii (5%) charakteryzujące środowisko, w którym przebywał i funkcjonował pokrzywdzony, najczęściej osoby te przejawiały też cechy uzależnienia od alkoholu czy oznaki nadużywania lub używania szkodliwego. Niewielkie odsetki – około 3% – stanowili bezdomni, którzy również ze względu na swój sposób funkcjonowania stali się ofiarami przestępstwa. Prawie 5% ofiar stanowili pokrzywdzeni, którzy ze względu na stan swojego zdrowia (niepełnosprawność fizyczna lub dysfunkcje psychiczne) zostali wybrani przez nieletnich do popełnienia przestępstwa. Wśród nich nieco ponad 2% to osoby chore psychicznie lub upośledzone. W zbiorowości nieletnich odpowiadających na zasadach upn w prawie 7% pokrzywdzonymi były osoby z tzw. „nizin społecznych”, posiadające w środowisku negatywną opinię oraz znane z nadużywania alkoholu. Nieco ponad 3% to osoby ciężko i przewlekle chore, niepełnosprawne fizycznie lub upośledzone umysłowo. W zbiorowości tej

⁵³ $\chi^2(4, N=364) = 31,24; p < 0,001$ (test dwustronny).

pojawiła się nowa kategoria ofiar, jakimi są cudzoziemcy przebywający czasowo na terenie Polski, stanowili oni jednak niewielkie odsetki (poniżej 1%).

Interesujące wydaje się być również to, że w sprawach prowadzonych przez sądy karne w aktach znalazło się znacznie więcej informacji na temat pokrzywdzonych niż w dokumentacji zgromadzonej przez sądy rodzinne.

4. Przebieg postępowania⁵⁴

4.1. Zawiadomienie o przestępstwie

W toku niniejszych badań zgromadzono również szereg informacji na temat samego postępowania od momentu zgłoszenia przestępstwa aż do chwili wydania wyroku lub postanowienia w sprawie.

Tabela nr 6. Czas zawiadomienia o popełnieniu czynu

Czas zawiadomienia o popełnieniu czynu	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
W tym samym dniu	36	45,0	56	52,3	70	52,2
Dzień później	24	30,0	26	24,3	10	7,5
Od 2–30 dni	12	15,0	20	18,7	45	33,6
Powyżej 1 miesiąca	8	10,0	5	4,7	9	6,7
Ogółem	80	100,0	107	100,0	134	100,0

W większości spraw zarówno w postępowaniu karnym, opiekuńczo-wychowawczym, jak i poprawczym zgłoszenie o popełnieniu przestępstwa nastąpiło w tym samym dniu, w którym doszło do dokonania czynu (tabela 6). W sprawach prowadzonych przez sądy rodzinne odsetek ten był jednak nieco wyższy i wynosił 52%, natomiast w sądach karnych – 45%. Jak widać, w większości spraw w obu analizowanych zbiorowościach przestępstwa były zgłaszane zaraz po dokonaniu czynu lub dzień po nim, np. poszkodowani, którzy podczas zdarzenia byli pod wpływem alkoholu, najczęściej byli informowani o swoich prawach przez funkcjonariuszy policji i proszeni o zgłoszenie się na komisariat na drugi dzień w celu złożenia zawiadomienia o przestępstwie, lub

⁵⁴ Od momentu złożenia zawiadomienia o popełnionym czynie karalnym do przedstawienia aktu oskarżenia/wydania postanowienia o rodzaju postępowania.

w innych dość częstych sytuacjach, jeśli poszkodowanym była osoba małoletnia, to zawiadomienie o popełnionym przestępstwie i żądanie ścigania sprawcy składał oficjalnie opiekun poszkodowanego. W analizowanych zbiorowościach zdarzyły się też takie sprawy, w których zawiadomienie o popełnionym przestępstwie nastąpiło nawet ponad dwa lata od dokonania pierwszego czynu.

Nieletni Sz. D. oraz R. K. wielokrotnie w ciągu trzech lat doprowadzili małoletnią do obcowania płciowego oraz do wykonania innych czynności seksualnych. Pokrzywdzona w chwili zgłoszenia przestępstwa miała piętnaście lat, gdy po raz pierwszy doszło do zdarzenia skończone zaledwie dwanaście. Do zgwałceń dochodziło na przestrzeni 2002–2004 roku, w większości przypadków w mieszkaniu jednego z nieletnich. Pokrzywdzona była upośledzona umysłowo w stopniu lekkim, znała sprawców bardzo dobrze – mieszkali na jednym osiedlu, podczas zdarzeń zachowywała się biernie, nie broniła się, czuła się przez sprawców zastraszona i szantażowana, bała się ich i wstydziła komukolwiek o tym powiedzieć. Sprawa wyszła na jaw, ponieważ nieletni przechwalali się swoimi czynami, informacja dotarła do pedagoga szkolnego, który wezwał pokrzywdzoną do siebie na rozmowę, podczas której potwierdził zaistniałą sytuację i powiadomił organy ścigania o popełnieniu przestępstwa.

W sprawach, w których postępowanie toczyło się w sądzie karnym, w prawie 48% przypadków policję o popełnionym czynie zawiadomił sam pokrzywdzony, w grupie P odsetek ten kształtował się podobnie i wynosił 49%, natomiast w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym był on znacznie mniejszy i kształtował się w granicach 37%. Różnice spowodowane mogły być tym, że w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli lub w postępowaniu poprawczym przeważali pokrzywdzeni starsi od nieletnich o co najmniej kilka lat, a więc sami mogli zgłosić fakt popełnienia przestępstwa na swoją szkodę. Natomiast w sprawach, które toczyły się przed sądem rodzinnym w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, jako pokrzywdzeni dominowały osoby młodsze lub w wieku nieletniego, a więc niepełnoletnie. Z zasady fakt popełnienia czynu karalnego na ich szkodę mógł zgłosić opiekun. W analizowanych zbiorowościach w nieco ponad 30% spraw ściganie nastąpiło na wniosek jednego z członków rodziny pokrzywdzonego, w 4% w grupie K i 3% w P na wniosek kogoś znajomego. W sprawach, które toczyły się w postępowaniu karnym, w ponad 14% z nich zawiadomił policję o takim czynie ktoś całkowicie obcy pokrzywdzonemu, takich zgłoszeń w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym czy poprawczym było dwukrotnie mniej, bo w granicach 6%. Zdarzały się również jednostkowe przypadki, gdy o popełnieniu przestępstwa zawiadomił

jeden ze sprawców czynu (poniżej 1%), sąsiad (< 1%), świadek zdarzenia (< 1%), administrator budynku, dyspozytor pogotowia, straż pożarna czy komendant straży leśnej. Dość znaczny odsetek spraw w grupie OW (około 25%) stanowiły takie, w których o popełnionym przestępstwie zawiadomił dyrektor placówki edukacyjnej, nauczyciel lub pedagog szkolny. W pozostałych grupach takich spraw było zdecydowanie mniej (w grupie K w granicach 1% natomiast w P 6%). W większości spraw związane było to z tym, że czyn został dokonany na terenie szkoły lub innej placówki opiekuńczo-wychowawczej.

Nieletni, wychowanek pogotowia opiekuńczego, używając siły fizycznej zabrał telefon komórkowy innemu wychowankowi pogotowia. Pokrzywdzony nie doznał żadnych obrażeń, ponieważ nie bronił się, był młodszy od nieletniego i dopiero od kilku godzin przebywał w placówce. Fakt rozboju zgłosił wychowawcy z ośrodka, a ten zawiadomił policję.

Specyficznym rodzajem przestępstwa jest zgwałcenie, ze względu na jego traumatyczny charakter ściganie nie następuje z urzędu tylko na wniosek pokrzywdzonego lub opiekuna (w przypadku, gdy ofiara jest osobą małoletnią).

W analizowanych zbiorowościach wśród nieletnich odpowiadających jak dorośli prawie 15% spraw dotyczyło kwalifikowanej formy zgwałcenia, u nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym takich spraw było nieco więcej – około 17% – natomiast najniższy odsetek takich czynów był w grupie OW – niecałe 10%. W grupie K było 12 osób pokrzywdzonych tym przestępstwem, ale tylko jedna z ofiar próbowała wycofać wniosek o ściganie sprawców. W grupie P ofiar zgwałceń było 26, w OW natomiast 13, z czego tylko jedna nie złożyła wniosku o ściganie sprawców, nie odnotowano natomiast żadnej próby wycofania wniosku⁵⁵.

Pokrzywdzona w wieku dwunastu lat, dziewczynka zamknięta w sobie w trakcie zdarzenia nie doznała żadnych obrażeń. Została poproszona na rozmowę do nauczycielki, która zaobserwowała, że coś się dzieje z uczennicą. Podczas rozmowy dziewczynka przyznała się, że latem została dwukrotnie zgwałcona przez znanych jej dobrze sprawców. Sprawcami byli przyrodni brat pokrzywdzonej i jego starszy kolega. Nauczycielka powiadomiła o zaistniałej sytuacji dyrektora szkoły i na rozmowę zostali wezwani nieletni, którzy dokonali tego czynu, obaj przyznali się do jego popełnienia. W związku z tym powiadomieni zostali rodzice pokrzywdzonej oraz policja. Rodzice nie złożyli wniosku o ściganie

⁵⁵ Procenty odnoszą się do czynów zgłoszonych, w toku postępowania kwalifikacja czynu mogła ulec zmianie.

i ukaranie sprawców, uznając, że nic się nie stało, a ich córka konfabuluje. W trakcie postępowania zarówno nieletni, jak i pokrzywdzona odwołali swoje wcześniejsze zeznania. Sama pokrzywdzona zeznała, że rodzice powiedzieli jej, że jak nie będzie o tym mówiła, to będzie jej źzej. Postępowanie zostało umorzone.

W badanych zbiorowościach zmiana zeznań przez pokrzywdzonych zarówno na korzyść, jak i na niekorzyść sprawców należała do rzadkości i odsetek ten nie przekraczał 2% ofiar w każdej z grup.

4.2. Postępowanie wyjaśniające/przygotowawcze

Niemalże w 68% spraw rozpoznawanych w postępowaniu karnym postępowanie przygotowawcze prowadzone było wyłącznie przez policję lub prokuraturę. W pozostałych przypadkach sąd rodzinny przeprowadził postępowanie wyjaśniające, a następnie przekazał sprawę do prokuratury, uznając, że są wskazania, aby nieletni odpowiadał za swoje czyny jak osoba dorosła. W sprawach, w których nieletni odpowiadali w postępowaniu poprawczym w około 44% zostało przeprowadzone postępowanie przygotowawcze przez policję lub prokuratora, a następnie sprawa została przekazana do sądu rodzinnego. W pozostałych 53% prowadzone było wyłącznie postępowanie wyjaśniające przez sędziego rodzinnego. Również w grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym w ponad 36% spraw prowadzone było postępowanie przygotowawcze, natomiast w ponad 63% postępowanie wyjaśniające prowadził sędzia rodzinny.

Interesujące wyniki uzyskano w sprawach, w których nieletni popełnił przestępstwo wspólnie z dorosłym współsprawcą. W sprawach, w których nieletni odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k., aż ponad 74% czynów karalnych zostało popełnionych wspólnie z dorosłym, w grupie P nieco ponad 40%, natomiast w OW czynów popełnionych z osobą powyżej 17. roku życia było niespełna 25%. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym w większości, bo w około 70% tychże postępowań, sprawa nieletniego była prowadzona łącznie z dorosłym sprawcą. W 20% spraw karnych prokurator wyłączył sprawę nieletniego do odrębnego postępowania po przeprowadzeniu czynności dowodowych, natomiast bez przeprowadzenia czynności dowodowych wyłączono niecałe 6% spraw. W zbiorowości, w której nieletni odpowiadali w postępowaniu poprawczym, nieco ponad 40% spraw przekazanych zostało do sądu rodzinnego bez przeprowadzenia czynności dowodowych, natomiast po dokonaniu takich czynności prokurator przekazał około 54% spraw. Podobny rozkład był wśród nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym: nieco ponad 33% czynów dokonanych wspólnie z dorosłym

przekazanych zostało sędziemu rodzinnemu bez przeprowadzania jakichkolwiek czynności dowodowych, natomiast aż 59% po ich przeprowadzeniu.

4.3. Czynności niecierpiące zwłoki⁵⁶

Dość interesujące były odpowiedzi na pytania o to, czy przed wszczęciem postępowania wyjaśniającego lub przygotowawczego dokonywano jakichkolwiek czynności. W analizowanych zbiorowościach policja dokonywała szeregu działań w ramach czynności niecierpiących zwłoki. W sprawach, w których nieletni odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k., w prawie 75% spraw dokonywano takich czynności, w grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym w niemalże 82%, natomiast wobec nieletnich z grupy OW w 92%. W niemal wszystkich sprawach, niezależnie od rodzaju postępowania – odpowiednio 97% w grupie K, 99% w P oraz 98% w OW – czynności podejmowane przez policję w niezbędnym zakresie trwały jeden dzień. W sprawach w postępowaniu karnym średni czas trwania czynności niecierpiących zwłoki wynosił jeden dzień, ale zdarzały się też takie przypadki (nieco ponad 1% spraw), że czynności te trwały powyżej jednego miesiąca.

W sprawach w postępowaniu przed sądem rodzinnym zarówno w postępowaniu poprawczym, jak i opiekuńczo-wychowawczym średni czas trwania czynności w niezbędnym zakresie wynosił poniżej jednego dnia (kilka godzin), a w pozostałych przypadkach w grupie P (1% spraw) czynności te trwały maksymalnie 1 dzień, natomiast w grupie OW (2% spraw) maksymalnie do 11 dni. Poza jednostkowymi przypadkami występującymi w analizowanych zbiorowościach nie stwierdzono, aby czas trwania czynności podejmowanych przez policję w niezbędnym zakresie był przeciągany poza okres niezbędny do przekazania sprawy według właściwości rzeczowej.

4.4. Wysłuchanie/przesłuchanie nieletniego

Najczęściej podejmowanymi czynnościami przez policję w ramach utrwalenia i zebrania dowodów czynu karalnego były: przesłuchanie nieletniego, przesłuchanie świadków oraz oględziny miejsca zdarzenia. Nie zaobserwowano istotnych różnic pomiędzy grupami (tabela nr 7) zarówno w grupie K, jak i w grupie P policja w ramach czynności mających na celu zabezpieczenie dowodów w około połowie przypadków dokonywała przesłuchania nieletnich, w zbiorowości OW takich czynności było nieco więcej, bo w około 60% spraw dokonano wysłuchania nieletniego.

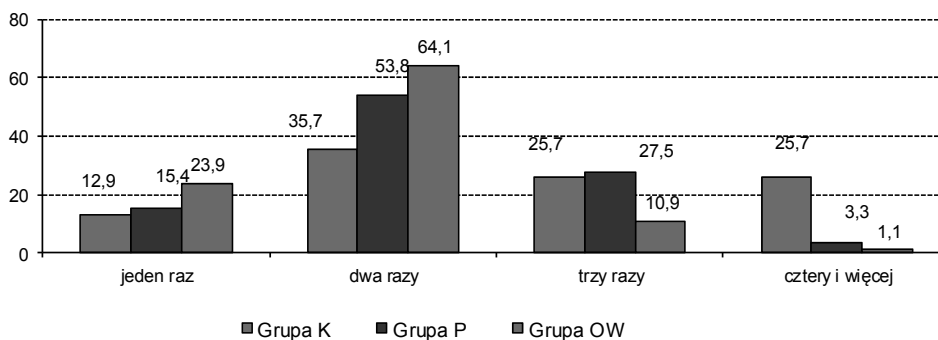
⁵⁶ Cyt. za P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Komentarz, Warszawa 2007, str. 127–128.

Tabela nr 7. Przesłuchanie/wysłuchanie nieletniego w ramach czynności „niecierpiących zwłoki”

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
tak	35	49,3	47	50,0	56	60,2
nie	35	49,3	44	46,8	37	39,8
brak danych	1	1,4	3	3,2	0	0,0
Ogółem	71	100,0	94	100,0	93	100,0

W trakcie całego postępowania nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. byli średnio przesłuchiwani/wysłuchiwani trzy razy, natomiast sprawcy z grupy P oraz OW średnio dwa. W postępowaniu karnym około 26% nieletnich przesłuchiwanych było cztery razy i więcej – a „rekordziści” nawet 7-krotnie. W zbiorowości nieletnich odpowiadających na zasadach upn zdecydowanie rzadziej dochodziło do tak wielokrotnych wysłuchań nieletnich sprawców.

Wykres nr 22. Liczba przesłuchań/wysłuchań nieletniego

Równie interesujące dane uzyskano na temat pierwszego wysłuchania bądź przesłuchania nieletniego.

Tabela nr 8. Miejsce pierwszego przesłuchania/wysłuchania nieletniego

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
komisariat policji	61	74,4	84	73,7	105	78,4
prokuratura	15	18,3	4	3,5	1	0,7
sąd	3	3,7	20	17,5	19	14,2
szkoła	0	0,0	0	0,0	6	4,5
pogotowie opiekuńcze	0	0,0	1	0,9	0	0,0
brak danych	3	3,7	5	4,4	3	2,2
Ogółem	82	100,0	114	100,0	134	100,0

W analizowanych zbiorowościach wśród miejsc, w których nieletni został przesłuchany po raz pierwszy, zdecydowanie dominował komisariat policji (74% z grupy K i P oraz 78% z grupy OW), a następnie prokuratura (18%), natomiast w sądzie rodzinnym niecałe 4% nieletnich odpowiadających jak dorośli (tabela 8).

W prokuraturze przesłuchano nieco ponad 3% sprawców z grupy P oraz 1% z grupy OW a więc zdecydowanie mniej niż w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli, w sądzie rodzinnym zaś wysłuchano około 14% nieletnich z grupy OW oraz ponad 17% z P. Tylko 4% nieletnich ze zbiorowości sprawców odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym oraz 1% z grupy P wysłuchanych zostało w warunkach najbardziej zbliżonych do naturalnych (w szkole, w pogotowiu opiekuńczym).

Przy interpretacji tych wyników odnieść się należy do literatury, w której spotyka się zdecydowanie krytyczną ocenę uprawnień policji w postaci możliwości przesłuchiwania nieletniego⁵⁷. Zwraca się szczególnie uwagę na to, że w toku postępowania wyjaśniającego zgodnie z art. 35 § 2 upn i tak istnieje potrzeba wysłuchania nieletniego przez sędziego rodzinnego jeszcze raz bez względu na to, czy był on wcześniej przesłuchany przez policję, czy też nie. Zwraca się również uwagę na to, że sam fakt przesłuchiwania nieletniego przez umundurowanego funkcjonariusza policji w warunkach obcych (komisariat policji) jest stresujący dla nieletniego i może powodować u niego poczucie zagrożenia oraz podatność na sugestię⁵⁸.

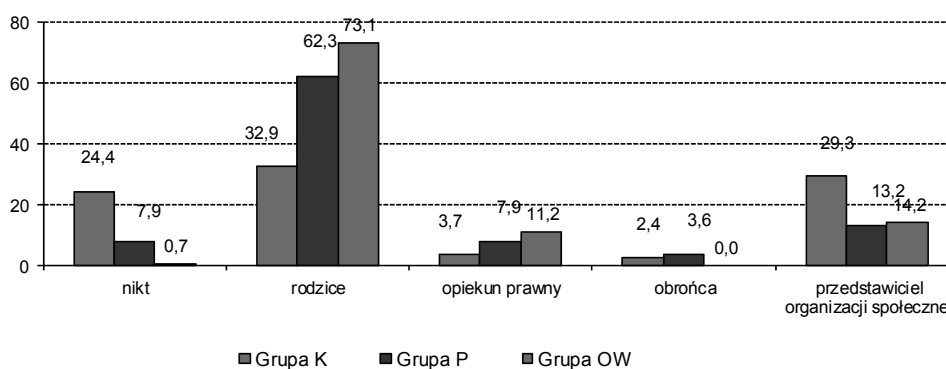
⁵⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w Sprawach Nieletnich w Polsce*, Zakamycze 2001, str. 164–174.

⁵⁸ M. Toeplitz-Winiewska, *Fazy rozwojowe a metody przesłuchania dzieci*, „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka” 2004, nr 6.

4.5. Osoby obecne przy przesłuchaniu/przesłuchaniu nieletniego

Równie interesujące wyniki uzyskano w kwestii tego, kto był obecny przy przesłuchaniu/wysłuchaniu nieletniego (wykres nr 23).

Wykres nr 23. Osoby obecne przy przesłuchaniu/wysłuchaniu nieletniego

Zgodnie z obowiązującymi przepisami przy przesłuchaniu/wysłuchaniu nieletniego powinien uczestniczyć rodzic lub opiekun prawny nieletniego lub jego obrońca, jeżeli nie jest to możliwe, powinien zostać wezwany inny przedstawiciel organizacji społecznej.

W analizowanej zbiorowości w grupie nieletnich odpowiadających jako dorośli w ponad 24% nikt nie uczestniczył przy pierwszym wysłuchaniu/przesłuchaniu nieletniego. W grupie P taka sytuacja dotyczyła około 8% nieletnich, a w grupie OW tylko niespełna 1% nieletnich sprawców. Interesujący wydaje się fakt, że w analizowanych zbiorowościach, w których podczas pierwszego przesłuchania nie towarzyszył nieletniemu żaden opiekun, przeprowadzane było ono najczęściej w komisariacie policji (70% w grupie K, 67% w P, 100% w OW), ale również w prokuraturze (25% w grupie K oraz 33% w P), wobec 5% nieletnich odpowiadających jak dorośli brak było informacji, gdzie było przeprowadzone przesłuchanie nieletniego. Jak widać z uzyskanych wyników, zaniedbań w przesłuchiowaniu nieletnich sprawców dopuszczała się najczęściej policja, w postępowaniach prowadzonych przez sądy rodzinne nie stwierdzono takich uchybień. W sprawach, w których nieletni odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k., najczęściej przy przesłuchaniu uczestniczyli rodzice (około 33%), ale w dużej mierze, bo w 29%, przedstawiciel placówki/organizacji społecznej (najczęściej psycholog – 17,1% lub pedagog – 7,3%). W około 6% przypadków przy przesłuchaniu był obecny opiekun prawny nieletniego lub jego obrońca. W grupie nieletnich odpowiadających według zasad upn zdecydowanie w większości spraw podczas wysłuchania/przesłuchania nieletniego uczestniczyli rodzice

(w 62% w grupie P oraz w 73% w OW). Również dwukrotnie częściej niż w sprawach nieletnich odpowiadających jak dorośli uczestniczył opiekun prawny nieletniego (odpowiednio w 8% w grupie P oraz 11% w OW). Zdecydowanie rzadziej w postępowaniu poprawczym lub opiekuńczo-wychowawczym niż w postępowaniu karnym podczas wysłuchania nieletniego uczestniczył przedstawiciel organizacji społecznej – najczęściej był to psycholog (6% w grupie P oraz 4% w OW), pedagog lub nauczyciel (4% w grupie P oraz 6% w OW). Niskie odsetki stanowiły sprawy, w których podczas przesłuchania obecny był obrońca (około 4%) lub inne osoby. Tego typu sprawy charakterystyczne były raczej dla nieletnich, którzy odpowiadali w postępowaniu poprawczym; w opiekuńczo-wychowawczym nie było takich przypadków. Jako inna osoba wymieniony był tutaj prokurator, który uczestniczył w wysłuchaniu nieletniego przez sąd rodzinny. Zasygnalizowania wymagają tutaj rażące przypadki przesłuchania nieletniego na komisariacie policji, podczas których osobą obecną podczas podejmowanych czynności był inny funkcjonariusz policji. Do rzadkości nie należały również sytuacje, w których przedstawiciel organizacji społecznej uczestniczący w przesłuchaniu był również osobą zgłaszającą popełnienie czynu karalnego przez nieletniego. Wydaje się więc, że w wielu przypadkach podczas przesłuchań nieletniego nie było brane pod uwagę przede wszystkim jego dobro.

Nieletnia M. S. w chwili czynu miała 16 lat i 10 miesięcy. Został postawiony jej zarzut usiłowania zabójstwa młodszego brata. Nieletnia wychowywała się w rodzinie pełnej, lecz wysoce niewydolnej wychowawczo, rodzice silnie związani z dziećmi, lecz w sferze wychowawczej nie radzili sobie z ich wychowaniem. Nieletnia przejawiała szereg zachowań wskazujących na nieprzystosowanie społeczne zarówno na terenie szkoły, jak i w domu. W szkole osiągała słabe wyniki w nauce, nie realizowała obowiązków szkolnych, jak również wykazywała zachowania agresywne skierowane zarówno do rówieśników, jak i do nauczycieli. W domu agresję swoją kierowała w stosunku do matki, jak i młodszego rodzeństwa, z opinii psychologicznej wynikało, że „matka boi się córki, ponieważ była niejednokrotnie przez nią pobita. Nieletnia znęca się również nad młodszym bratem”. Nieletnia wielokrotnie dokonywała ucieczek z domu, jak i z ośrodków, w których była umieszczana, w wieku 13 lat piła alkohol po raz pierwszy, natomiast narkotyków zaczęła używać od 15 lat. W dniu zdarzenia nieletnia posprzeczała się z bratem. Z relacji pokrzywdzonego: „... ja wraz z bratem i kolegą poszliśmy na podwórko, a siostra zamknęła drzwi na klucz... wołałem, żeby M. otworzyła drzwi. Wtedy zauważyłem otwarte okno w kuchni, wszedłem i otworzyłem drzwi... siostra chwyciła nóż kuchenny i dźgnęła mnie w lewe ramię.

Nóż zrobił delikatną dziurkę w bluzie. Następnie ja i kolega pchnęliśmy ją na lodówkę w celu odebrania noża i wtedy dźgnęła mnie nożem w przedramię prawe...” W trakcie zdarzenia rodzice nieletniej przebywali poza domem, po powrocie, bojąc się o życie i zdrowie swoich pozostałych dzieci, zadzwonili na policję, zgłaszając usiłowanie zabójstwa. Nieletnia przesłuchiwana była każdorazowo w obecności rodziców, dopiero w późniejszym terminie został jej wyznaczony obrońca z urzędu.

4.6. Prawa i obowiązki nieletniego

Zgodnie z obowiązującymi przepisami (art. 74 § 1 i 2 k.p.k. oraz art. 308 § 2 k.p.k. z 1997 r.) obowiązkiem przesłuchującej osoby jest poinformowanie nieletniego na samym początku postępowania o tym, co mu się zarzuca, oraz o tym, jakie przysługują mu uprawnienia (np. pouczenie przesłuchiwanego nieletniego, że przysługuje mu prawo złożenia wyjaśnień na piśmie, prawo do odmowy odpowiedzi na poszczególne pytania bez podania powodów oraz prawo do odmowy składania wyjaśnień) i jakie ciążą na nim obowiązki. W badaniu trudno było określić jednoznacznie stopień wiarygodności ww. informacji. Akta spraw bowiem zawierały jedynie adnotacje, iż nieletni został zapoznany z przysługującymi mu prawami i obowiązkami oraz że zrozumiał przedstawione mu zarzuty.

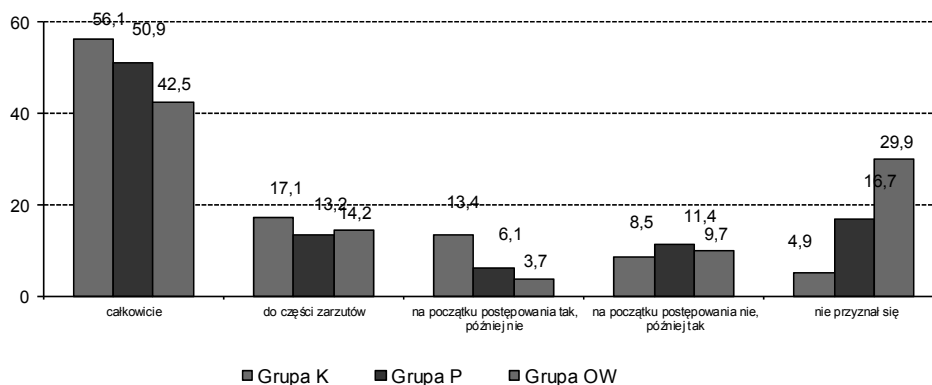
W badanych zbiorowościach w większości spraw kwestie formalne zostały spełnione, zaniedbania dotyczyły spraw rozpoznawanych w postępowaniu karnym w nieco ponad 2%, natomiast w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym poniżej 1%. W analizowanej zbiorowości nieletnich odpowiadających jako dorośli ponad 2% nie zostało poinformowanych o tym, co im się zarzuca, lub w jakim charakterze są przesłuchiwani, a nieco ponad 1% nie zostało pouczonych o swoich uprawnieniach i obowiązkach. W grupie OW nieletni, którzy nie zostali poinformowani o zarzutach, stanowili niewielki odsetek (0,7%) i co ciekawe, nie było takich sytuacji, aby nieletni nie został poinformowany o ciążących na nim obowiązkach i przysługujących mu uprawnieniach. W zbiorowości P w ogóle nie pojawiły się takie sytuacje.

4.7. Przyznanie się do popełnienia czynu

Interesujące wydają się być wyniki uzyskane na temat tego, czy nieletni przyznał się do popełnienia zarzucanego mu czynu karalnego, czy też nie (wykres nr 24). Nieco zaskakiwać mogą wyniki, że nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. w większości przypadków (56%) i dużo częściej niż nieletni z grupy OW czy P przyznawali się do popełnienia czynu już na początku postępowania. Natomiast na podobnym poziomie utrzymywały się odsetki nieletnich, którzy przyznali się do popełnienia części zarzucanych im czynów, oraz takich, którzy

na początku postępowania nie przyznali się, a w trakcie postępowania, zmienili swoje wyjaśnienia przyznając się do dokonania czynu. Większe różnice pomiędzy grupami widać wśród tych, którzy na początku postępowania przyznali się do popełnienia czynu karalnego, a później odwołali swoje wcześniejsze zeznania. Taka sytuacja pojawiała się zdecydowanie częściej wśród nieletnich odpowiadających jak dorośli (13%) niż w grupie P (6%) czy OW (4%). Wyraźne różnice zaobserwować można również w zbiorowości tych, którzy nie przyznali się w ogóle do popełnienia czynu karalnego, w grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym było ich ponad trzykrotnie mniej niż w grupie P oraz sześciokrotnie mniej niż w zbiorowości OW.

Wykres nr 24. Przyznanie się do popełnienia czynu

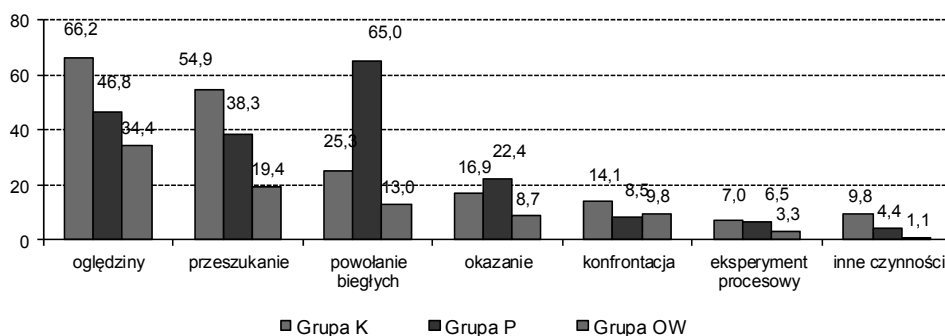
4.8. Czynności dokonywane w postępowaniu wyjaśniającym/przygotawczym

W toku postępowania dokonywano również innych czynności. W zdecydowanej większości spraw przesłuchiwano pokrzywdzonego – odpowiednio 96% w grupie K oraz 91% w P i OW. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli w prawie 34% spraw nie było to możliwe ze względu na śmierć pokrzywdzonego w wyniku zdarzenia. W grupie P takich przypadków było ponad czterokrotnie mniej, bo około 7%, natomiast w zbiorowości sprawców odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym nie było ich w ogóle.

W analizowanych zbiorowościach na wysokim poziomie (96% w grupie K, 95% w P oraz 99% w OW) kształtował się odsetek spraw, w których przesłuchiwano co najmniej jednego świadka zdarzenia. W sprawach, w których nieletni odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k. średnio przesłuchiwano trzynastu świadków, natomiast w grupie P – ośmiu, w OW – średnio pięciu.

W toku postępowania wyjaśniającego/przygotowawczego dokonywano również szeregu innych czynności w odniesieniu do sprawcy. W sprawach, w których nieletni odpowiadali jak dorośli, w prawie 55% dokonywano przeszukania nieletniego (wliczono tutaj również przeszukanie mieszkania nieletniego). W sprawach nieletnich odpowiadających na zasadach upn przeszukań dokonywano zdecydowanie rzadziej – w grupie P w około 38%, a w OW wobec 19% sprawców. Również częściej w postępowaniu karnym dochodziło do przeprowadzenia takich czynności, jak oględziny (wliczono tutaj zarówno oględziny miejsca zdarzenia, jak i oględziny osoby). Interesujące wyniki uzyskano w kwestii powoływania biegłych. W grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu jako dorośli tylko w 25% spraw powoływano biegłych sądowych do rozstrzygnięcia zasadniczych kwestii związanych z popełnionym czynem karalnym, w grupie P było zdecydowanie więcej takich spraw, bo prawie 65%, natomiast najrzadziej powoływano biegłych w sprawach opiekuńczo-wychowawczych (wykres nr 25). O ile nie dziwią tak niskie odsetki powołanych biegłych w grupie OW (13%), ponieważ przypuszczać można, że mało zawiły charakter sprawy oraz osoba samego nieletniego pozytywnie rokującego na przyszłość nie stwarzały potrzeby opracowywania takich opinii, to w sprawach, w których nieletni odpowiadali na zasadach takich jak dorośli lub w postępowaniu poprawczym, wydawać by się mogło, że taka opinia będzie podstawą do podjęcia decyzji przez sędziego o stopniu rozwoju nieletniego oraz o jego warunkach osobistych i właściwościach psychicznych. W analizowanych zbiorowościach na niezbyt wysokim poziomie utrzymywało się stosowanie okazania sprawcy w postępowaniu (zarówno jego wizerunku, jak i osoby) – odpowiednio 17% w grupie K, 22% w P oraz 9% w OW.

Wykres nr 25. Czynności podejmowane w postępowaniu wyjaśniającym/ przygotowawczym

Na podstawie uzyskanych wyników zaobserwować można, że w postępowaniu prowadzonym przeciwko nieletnim odpowiadającym w warunkach

art. 10 § 2 k.k. dokonywano zdecydowanie więcej czynności mających na celu wyjaśnienie okoliczności sprawy (jak przesłuchanie, okazanie, konfrontacja, eksperyment procesowy oraz inne czynności).

4.9. Opinia o nieletnim

W badanej zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. tylko wobec nieco ponad 7% nieletnich nie przeprowadzono wywiadu środowiskowego, w grupie OW prawie wobec 10%, natomiast w zbiorowości P brak było wywiadu o około 14% nieletnich. W większości spraw wywiad przeprowadził kurator sądowy, natomiast w około 7% w grupie K przeprowadzono wywiady przez różne organizacje, w około 5% przez policję i w około 2% przez inny uprawniony organ (tabela nr 9). W grupie nieletnich odpowiadających na zasadach upn w postępowaniu poprawczym w około 4% wywiad przeprowadził funkcjonariusz policji, a wobec prawie 2% nieletnich brak było danych na ten temat w aktach sprawy.

Dość interesujące wyniki uzyskano, analizując przeprowadzone wywiady środowiskowe pod względem zawartych w nich informacji. W analizowanych zbiorowościach wywiady przeprowadzane przez kuratorów ocenione zostały w około 70% jako wyczerpujące, natomiast w pozostałych 30% jako lakoniczne, zdawkowo i powierzchownie opisujące sytuację nieletniego. Co ciekawe, wywiady przeprowadzone przez policję tylko w nieco ponad 33% zostały uznane jako wyczerpujące, czyli zawierające zasadnicze informacje o sytuacji nieletniego i jego rodziny, w pozostałych około 67% były to bardzo krótkie wywiady ograniczające się niekiedy tylko do podstawowych informacji o nieletnim, takich jak: wiek, do której obecnie klasy uczęszcza, liczba rodzeństwa, czym się zajmują rodzice.

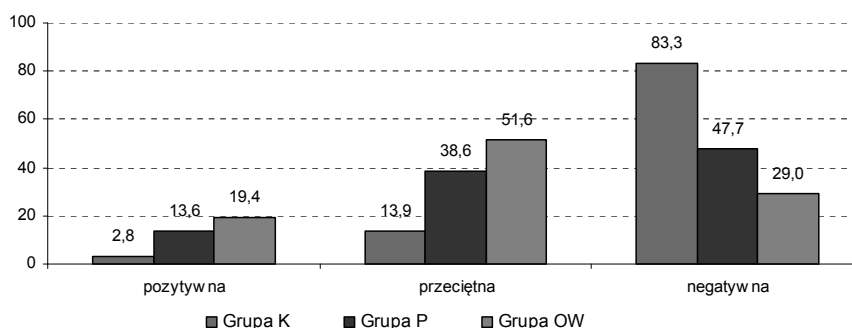
Tabela nr 9. Wywiad środowiskowy

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w % ⁵⁹	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
nie przeprowadzono	6	7,3	16	14,1	13	9,7
kurator sądowy	76	92,7	97	85,1	121	90,3
policja	4	4,9	5	4,4	0	0,0
inny organ	2	2,4	0	0,0	0	0,0

⁵⁹ Procenty nie sumują się do 100%, ponieważ w jednej sprawie mógł być więcej niż jeden wywiad środowiskowy przeprowadzony przez różne podmioty.

Zaskakujące wydają się być również ustalenia dotyczące opinii przygotowanych przez szkołę. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. wobec około 44% nieletnich szkoła wydała opinię na temat funkcjonowania nieletniego jako ucznia, wobec pozostałych 56% nieletnich nie zwracano się o jej wydanie. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym tylko wobec 39% sporządzono taką opinię, natomiast w grupie OW w niespełna 23%. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym pojawiły się jednostkowe przypadki (0,7%), w których zwrócono się o sporządzenie takiej opinii, ale nie została ona wykonana, natomiast aż wobec 60% nieletnich sprawców z grupy P oraz 76% z K sąd nie zwracał się do szkół o jej przygotowanie. Większość opinii, które zostały sporządzone przez szkoły na temat nieletnich (odpowiednio 56% grupa K, 45% P oraz 61% OW), były napisane bardzo zdawkowo i najczęściej ograniczały się do podania ocen, jakie uzyskał uczeń w danym roku szkolnym i ewentualnej liczby godzin opuszczonych lekcji. W pozostałych przypadkach opinia zawierała informacje na temat tego, jak nieletni funkcjonuje wśród rówieśników, czy ma trudności w nauce, jakich postępów w nauce dokonuje, czy rodzice angażują się w jego edukację, czy interesują się jego funkcjonowaniem i problemami w szkole. Nie zaskakuje również fakt, że w zbiorowości nieletnich, którzy odpowiadali jak dorośli w sprawach, w których taka opinia szkolna się pojawiała, w ponad 83% była ona zdecydowanie negatywna. Tylko około 14% uczniów z tej grupy miało opinię przeciętną, to znaczy, że w charakterystyce funkcjonowania nieletniego pojawiały się zarówno negatywne elementy jak i pozytywne (takie jak: odrabia lekcje, nie wagaruje, zachowuje się poprawnie na terenie szkoły, ma pozytywny kontakt z innymi uczniami i nauczycielami) (wykres nr 26). Tylko w niespełna 3% wobec nieletnich z tej grupy pojawiła się opinia pozytywna, w której nieletni ukazany był jako dziecko prawidłowo funkcjonujące w roli ucznia, nie sprawiające problemów wychowawczych i osiągające co najmniej przeciętne wyniki w nauce.

Wykres nr 26. Opinia szkoły na temat nieletniego

W zbiorowości, w której nieletni odpowiadali za swoje czyny na zasadach upn, dwukrotnie rzadziej w grupie P oraz aż trzykrotnie w OW mieli oni opinię negatywną niż nieletni odpowiadający jak dorośli. Zdecydowanie więcej nieletnich, bo prawie 14% w grupie P oraz 19% w OW miało opinię pozytywną.

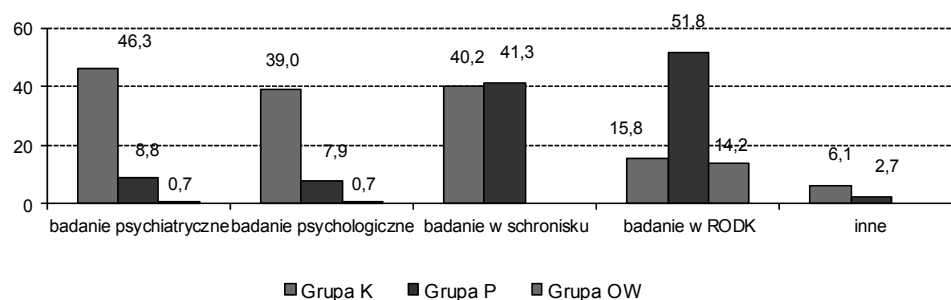
4.10. Poddanie nieletniego kompleksowej diagnozie osobowości

Wyniki badań specjalistycznych przeprowadzonych w toku postępowania wyjaśniającego/przygotowawczego mogą mieć istotny wpływ na dalszy tok postępowania, w szczególności na wybór rodzaju postępowania (opiekuńczo-wychowawczego, poprawczego czy karnego) oraz na orzeczenie wobec nieletniego konkretnych środków.

W badanych zbiorowościach nieletnich zdecydowanie częściej różnym badaniom poddawani byli nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. oraz sprawcy odpowiadający w postępowaniu poprawczym (65% z grupy K oraz 60% z P miało sporządzoną szczegółową diagnozę osobowościową) niż nieletni z grupy OW, którzy tylko w około 15% poddani byli takim badaniom.

Wśród nieletnich odpowiadających jak dorośli około 46% przebadanych zostało psychiatrycznie – w tym 8,5% dwa razy a 5% co najmniej trzy lub więcej. W grupie P nieletnich poddawanych badaniom psychiatrycznym było zdecydowanie mniej, bo nieco poniżej 9%, i najczęściej byli oni badani jednokrotnie (wykres nr 27). Wśród nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. również zdecydowanie częściej stosowano badania psychologiczne (39%, z czego prawie 10% nieletnich badanych było dwa razy lub więcej). W grupie P takim badaniom poddanych było około 8% sprawców. W schronisku diagnozowano około 40% nieletnich zarówno z grupy K, jak i P, najczęściej badaniom w schronisku poddawani byli ci, którzy zostali tam umieszczeni przez sąd na czas toczącego się postępowania. Interesujący wydaje się być wynik, że w większości specjalistycznym badaniom w rodzinnych ośrodkach diagnostyczno-konsultacyjnych poddawani byli nieletni, którzy odpowiadali w postępowaniu poprawczym (52%), natomiast w sprawach, w których nieletni odpowiadał jak dorośli na takie badanie było kierowanych niespełna 16% z nich. W grupie K oraz P nieletni poddawani byli jeszcze innym czynnościom diagnostycznym i były to np. specjalistyczne badania seksuologiczne, tomografia komputerowa głowy oraz EEG.

Wykres nr 27. Rodzaje badań, jakim poddani byli nieletni

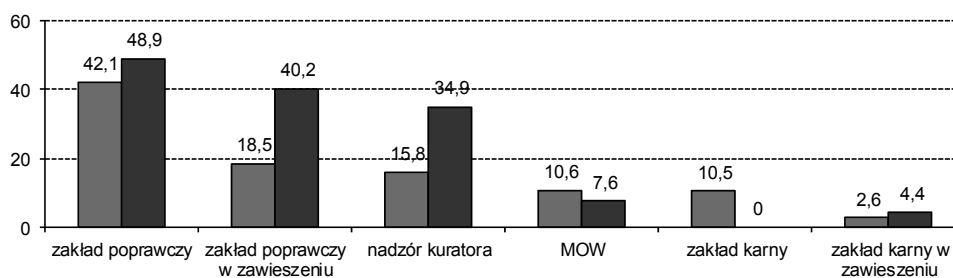
W ramach niniejszych badań zbierano również informacje na temat prognoz kryminologicznych oraz tego, jak często były one sporządzane. Najczęściej były one sporządzane przez psychologów w opiniach ze schroniska lub RODK, ale zdarzały się również takie, które zostały opracowane przez kuratorów zawodowych. W większości przypadków niezależnie od grupy nie została sporządzona prognoza kryminologiczna na temat nieletniego – odpowiednio 73% w grupie K, 65% w P oraz aż w 96% w OW. Jeżeli jednak były przygotowane, to najczęściej wobec nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. lub w postępowaniu poprawczym (odpowiednio w 27% i 33%). Natomiast wobec sprawców odpowiadających postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym prognozę sporządzono wobec niespełna 4% nieletnich.

4.11. Propozycje zastosowania środków wobec nieletnich

Interesujące wyniki uzyskano na temat tego, czy instytucje uprawnione do sporządzenia opinii lub wywiadu o nieletnim proponowały, jakie zastosować środki wobec nieletniego – wychowawcze, poprawcze czy też karne. W sprawach, w których sprawca odpowiadał w postępowaniu karnym, wobec około 46% nieletnich w aktach sprawy pojawiła się propozycja zastosowania odpowiedniego środka. W zbiorowości OW odsetki były zbliżone i wynosiły około 42%. Najwięcej takich propozycji było jednak w grupie P, bo prawie wobec 79% nieletnich. W grupie K w około 3% przypadków proponowano, żeby wobec nieletniego nie stosować żadnego środka, w grupie P takich spraw nie było, natomiast w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym pojawiły się one wobec około 5% nieletnich. Najczęściej proponowanym środkiem wobec nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym lub poprawczym było zastosowanie umieszczenia w zakładzie poprawczym (wykres nr 28), z czego tylko wobec około 3% sprawców z grupy K oraz 1% z P zasugerowano potrzebę jednoczesnego zastosowania specjalistycznej terapii. Wobec 18% nieletnich z grupy K zaproponowano orzeczenie zakładu poprawczego z warunkowym jego zawieszeniem, z czego w nieco ponad 5%

sugerowano dodatkowo nadzór kuratora, a w następnych 5% umieszczenie w ośrodku szkolno- wychowawczym, natomiast tylko wobec 8% nieletnich proponowano sam zakład poprawczy z warunkowym zawieszeniem jako środek samoistny. W grupie P zdecydowanie częściej niż w karnej sugerowano orzeczenie zakładu poprawczego z jednoczesnym jego zawieszeniem, tylko wobec około 5% nieletnich proponowano zastosowanie tego środka samoistnie, w pozostałych przypadkach podobnie jak w stosunku do sprawców odpowiadających z art. 10 § 2 k.k. proponowano jednocześnie orzeczenie nadzoru kuratora lub umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Wobec 10% nieletnich odpowiadających jako dorośli specjaliści sugerowali umieszczenie nieletniego w zakładzie karnym, w grupie P takich propozycji nie było. Na zbliżonym poziomie utrzymywał się odsetek propozycji, aby orzec zakład karny z jego warunkowym zawieszeniem, w większości przypadków z oddaniem nieletniego pod nadzór kuratora. Wśród proponowanych środków dość często pojawiał się nadzór kuratora – wobec nieco ponad 5% nieletnich z grupy K oraz 2% z P proponowano zastosowanie nadzoru kuratora jako środka samoistnego, natomiast w pozostałych przypadkach jako środka wspomagającego inne oddziaływanie wobec nieletniego. Innym środkiem proponowanym w podobnym zakresie w analizowanych grupach było umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym (prawie 11% w grupie K oraz 8% w P).

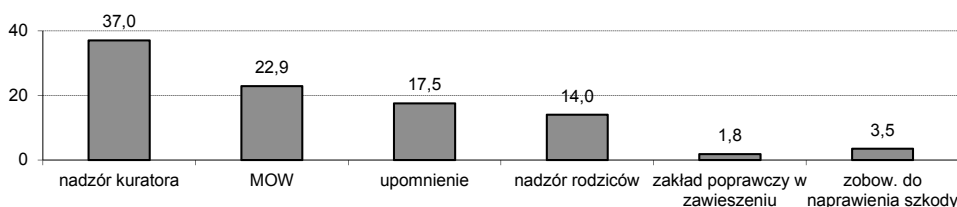
Wykres nr 28. Sugestie co do zastosowania środka wobec nieletnich odpowiadających wg zasad art. 10 2 k.k. lub w postępowaniu poprawczym

W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym najczęściej proponowanym środkiem oddziaływania był nadzór kuratora (37%). Proponowano go dwukrotnie częściej niż wobec nieletnich odpowiadających jak dorośli (wykres nr 28). W około 32% proponowano zastosowanie nadzoru bez innych środków, natomiast w pozostałych przypadkach łącznie z innymi (w szczególności przy zawieszeniu umieszczenia w zakładzie poprawczym lub w innej placówce o charakterze resocjalizacyjnym). Wobec

niemalże 23% nieletnich sugerowano umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, w tym tylko wobec 2% zasugerowano jednoczesne przeprowadzenie specjalistycznej terapii. Równie często (w około 1/5 spraw z grupy OW) proponowanym środkiem było zastosowanie upomnienia, a wobec około 14% nieletnich zastosowanie odpowiedzialnego nadzoru rodzica. Jako środek samostanny proponowano również orzeczenie zobowiązania do naprawienia szkody przez nieletniego. Sugerowano go w dość małym odsetku, bo tylko wobec około 3% nieletnich. Najrzadziej proponowanym środkiem wobec nieletnich z grupy OW był zakład poprawczy z warunkowym zawieszeniem (około 2%).

Wykres nr 29. Sugestie co do zastosowania środków wobec nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym

Pozostałe środki proponowane przez biegłych i kuratorów nie przekraczały łącznie 10%.

Specjalistyczne opinie psychologiczne częściej przeprowadzane były w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu jak dorośli niż wobec nieletnich odpowiadających według zasad upn. Istnieje istotny statystycznie związek pomiędzy rodzajem postępowania, w jakim odpowiadał nieletni, a tym, czy był poddawany specjalistycznym badaniom diagnostycznym⁶⁰.

4.12. Udział rodziców w postępowaniu

W toku analizy akt zebrano obszernie informacje na temat uczestnictwa rodziców lub opiekunów⁶¹ w postępowaniu oraz czynności dokonywanych w trakcie jego trwania. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli tylko w 30% przypadków rodzice lub opiekunowie brali udział w postępowaniu. W grupie P oraz OW odsetek ten był znacząco wyższy i wynosił odpowiednio 84% i 85%.

⁶⁰ $\chi^2(2, N=330) = 71,75; p < 0,001$ (test dwustronny).

⁶¹ Przez opiekuna rozumie się osobę, pod której pieczęcią nieletni się znajduje.

Tabela nr 10. Aktywność rodziców podczas postępowania

	Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze		Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze	
	w liczbach bezwzględnych	w % ⁶²	w liczbach bezwzględnych	w % ⁶²	w liczbach bezwzględnych	w % ⁶²
zgłaszali wnioski dowodowe	1	3,3	4	4,0	4	3,5
zaskarżali czynności procesowe	0	0,0	1	1,0	1	0,9
zaskarżali wydane decyzje	0	0,0	3	3,0	0	0,0
uczestniczyli w czynnościach dowodowych	3	10,0	6	6,1	5	4,3
byli wysłuchani przez sędziego	7	23,3	78	79,5	100	87,0
inne czynności	0	0,0	2	2,0	0	0,0
nie dokonywali w/w czynności	14	46,7	9	9,2	9	7,9

Interesujące wyniki uzyskano na temat aktywności rodziców/opiekunów podczas postępowania. Co do zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. warto podkreślić, że w prawie połowie (47%) rodzice lub opiekunowie nie podejmowali żadnych czynności, w nieco ponad 23% zostali oni wysłuchani przez sędziego, natomiast aktywność w toku postępowania wykazywało tylko około 13% opiekunów – zgłaszali oni wnioski dowodowe (3%) i uczestniczyli w czynnościach dowodowych (10%). W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym, jak i opiekuńczo-wychowawczym opiekunowie nieletnich byli zdecydowanie bardziej aktywni. Tylko nieco ponad 9% z grupy P oraz 8% z OW nie dokonywało żadnych czynności w postępowaniu. W około 80% w grupie P oraz 87% w OW byli oni wysłuchani przez sędziego, a w 14% w grupie P oraz w 9% w OW aktywnie uczestniczyli, składając wnioski dowodowe, zaskarżając wydane przez sąd decyzje i podejmowane czynności procesowe, biorąc udział w czynnościach dowodowych.

Jak widać z uzyskanych wyników, zdecydowanie większą aktywność i zainteresowanie sprawą nieletniego wykazywali rodzice/opiekunowie sprawców od-

⁶² Procenty nie sumują się do 100%, ponieważ w jednej sprawie mogła być więcej niż jedna aktywność podejmowana przez rodziców.

powiadających w postępowaniu przed sądem rodzinnym. Zdecydowanie większy odsetek rodziców wysłuchanych przez sędziego wynika z wymogów procedury upn. Innym powodem tłumaczącym tak mały udział i zaangażowanie rodziców/opiekunów nieletnich odpowiadających w postępowaniu w warunkach art. 10 § 2 k.k. prawdopodobnie było nierespektowanie art. 36 § 1 upn. Według tego artykułu w sytuacji, gdy interesy nieletniego i jego rodziców lub opiekuna pozostają w sprzeczności, nieletni powinien mieć obrońcę, a jeśli go nie ma, prezes sądu powinien wyznaczyć mu obrońcę z urzędu.

4.13. Udział obrońcy w postępowaniu

W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli 89% nieletnich posiadało obrońcę nadanego z urzędu, natomiast 8% z wyboru, wobec nieco ponad 2% nieletnich brak było takiej informacji w aktach sprawy, ale przypuszczać można, że do tak drastycznych zaniedbań jak brak obrońcy nie dochodziło i są to tylko uchybienia w dokumentacji. W zbiorowości P również 89% posiadało obrońcę nadanego z urzędu, a tylko 6% wybrało go samodzielnie. W grupie P około 3% sprawców nie miało obrońcy. Natomiast w zbiorowości OW tylko niespełna 4% sprawców posiadało obrońcę.

Interesujące wyniki uzyskano w kwestii aktywności obrońców nieletnich podczas postępowania (tabela nr 12). W zbiorowościach nieletnich⁶³ w większości spraw, w których przyznani zostali oni z urzędu, ich wkład w sprawę oceniony został negatywnie (około 85%), wręcz nawet jako brak zainteresowania sprawą, nieprzychodzenie na rozprawę, a tylko około 15% nieletnich (w obu zbiorowościach) posiadało obrońcę z urzędu, który był zaangażowany, składał wnioski odwoławcze, wnioski dowodowe, wnosił o apelację. Wśród nieletnich posiadających obrońców z wyboru w większości faktycznie podejmowali oni więcej działań niż ci powołani z urzędu (odpowiednio 57% i 100% ocenionych zostało jako aktywnych w sprawie), mimo że tendencja ta jest bardziej widoczna w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym. Na podstawie analizy statystycznej ustalono, że istnieje istotny statystycznie związek pomiędzy wkładem obrońcy w sprawę, a tym czy był on powołany z urzędu czy też z wyboru⁶⁴. W sprawach, w których obrońca powoływany był z wyboru, podejmował on zdecydowanie więcej różnych czynności, natomiast w sprawach, gdzie obrońca powołany był z urzędu, takich działań było istotnie mniej.

⁶³ Nie analizowano aktywności obrońców w grupie nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym ze względu na zbyt małe liczebności. W grupie OW pięciu nieletnich posiadało obrońcę, z czego dwóm został on przyznany z urzędu, natomiast w trzech przypadkach był on ustanowiony z wyboru.

⁶⁴ $\chi^2(1, N=193) = 35,26; p < 0,001$ (test dwustronny).

Tabela nr 11. Aktywność obrońcy w toku postępowania

		Postępowanie karne		Postępowanie poprawcze	
		w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
Obrońca z urzędu	aktywny, istotny wkład	11	15,1	15	15,2
	mało aktywny, niewielki wkład lub brak wkładu	62	84,9	84	84,8
Obrońca z wyboru	aktywny, istotny wkład	4	57,1	7	100,0
	mało aktywny, niewielki wkład lub brak wkładu	3	42,9	0	0,0

4.14. Zastosowanie środków zapobiegawczych wobec nieletnich

Przepisy upn (art. 18, 26, 27, 40) regulują szczegółowo również kwestie zastosowania odpowiednich środków zapobiegawczych w uzasadnionych przypadkach ukrywania się nieletniego lub podejmowanych przez niego prób zatarcia śladów czynu karalnego.

W badanej zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli tylko wobec 6% nie zastosowano żadnych środków zapobiegawczych, nieco ponad 90% nieletnich zostało zatrzymanych (z czego 2,4% w innej sprawie toczącej się w tym samym czasie). Wobec pozostałych około 4% nieletnich zastosowano dozór policji. W zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu poprawczym wobec 28% nieletnich nie zastosowano w ogóle żadnych środków zapobiegawczych (a więc prawie pięciokrotnie częściej niż wobec nieletnich odpowiadających z art. 10 § 2 k.k.). Środki zapobiegawcze w postaci umieszczenia w placówce o charakterze izolacyjnym orzeczono wobec około 64% nieletnich, z czego w około 3% w innej sprawie. Stosowano również inne środki zapobiegawcze, ale stanowiły one niewielkie odsetki (nadzór kuratora – 4%, poręczenie majątkowe – 0,9%, zakaz opuszczania kraju – 0,9%) i były one przeważnie stosowane łącznie z innymi środkami. Najrzadziej stosowano środki zapobiegawcze wobec nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym – aż wobec około 48% nie stosowano żadnego środka, nieco ponad 10% zostało zatrzymanych (w policyjnej izbie dziecka lub w schronisku), a wobec niespełna 1% orzeczono nadzór kuratora.

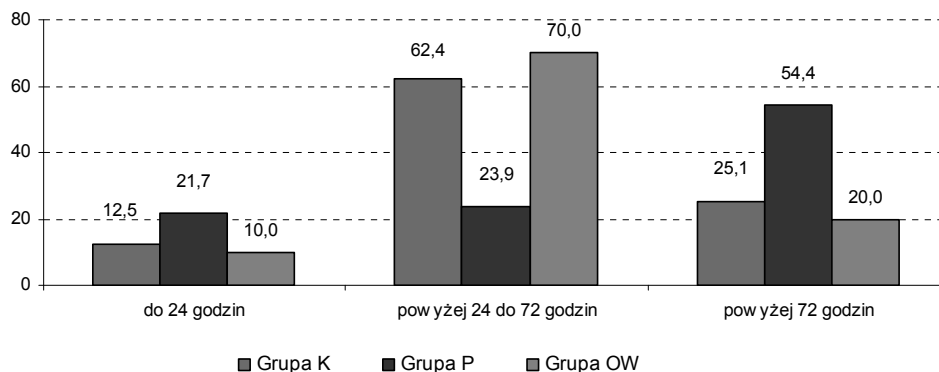
4.14.1. Policyjna izba dziecka

W analizowanej zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu karnym nieco ponad 29% przebywało w policyjnej izbie dziecka. W zbiorowości P takich nieletnich było zdecydowanie najwięcej, bo około 40%, najmniej

natomiast w grupie OW – 7%. W grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli w prawie 67% decyzję o umieszczeniu w policyjnej izbie dziecka wydał sąd rodzinny, natomiast w około 21% nieletni został zatrzymany przez policję, a sąd rodzinny powiadamiany był o tym fakcie w ciągu najbliższych 24 godzin. Wśród nieletnich odpowiadających przed sądem rodzinnym w postępowaniu poprawczym wobec 39% z nich sąd wydał postanowienie o zatrzymaniu w policyjnej izbie dziecka, a w ponad 61% wprawdzie nastąpiło zatrzymanie nieletniego, a później powiadomienie właściwego sądu rodzinnego. W grupie OW wobec niespełna 10% nieletnich powyższe postanowienie wydał sąd rodzinny, natomiast w pozostałych przypadkach został poinformowany o zatrzymaniu. W badanych zbiorowościach w grupie K oraz P w ani jednej sprawie nie zdarzyło się, aby opiekunowie lub inne osoby zaskarżały decyzje o pobycie nieletniego w policyjnej izbie dziecka, w zbiorowości OW takie sytuacje stanowiły około 10% i w całości dokonywane były przez opiekunów nieletnich.

Analizując uzyskane wyniki na temat czasu, jaki nieletni przebywał w policyjnej izbie dziecka, widać, że w sprawach, w których nieletni odpowiadali w warunkach art. 10 § 2 k.k., w 25% przypadków czas ten przekroczył ustawowe 72 godziny, natomiast w zbiorowości nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym tacy nieletni stanowili około 20%. W grupie P zaś odsetek ten wynosił aż 54% (wykres 30).

Wykres nr 30. Czas przebywania nieletnich w policyjnej izbie dziecka

Uzyskane wyniki nie wskazują jednak na zaniedbania w tej dziedzinie, lecz na to, że nieletni odpowiadający jak dorośli częściej zaraz po pobycie w policyjnej izbie dziecka umieszczani byli w schronisku lub w areszcie śledczym w związku z tym, że byli oni nierzadko silnie zdemoralizowani i istniała natychmiastowa potrzeba umieszczenia ich w odpowiedniej placówce. Natomiast

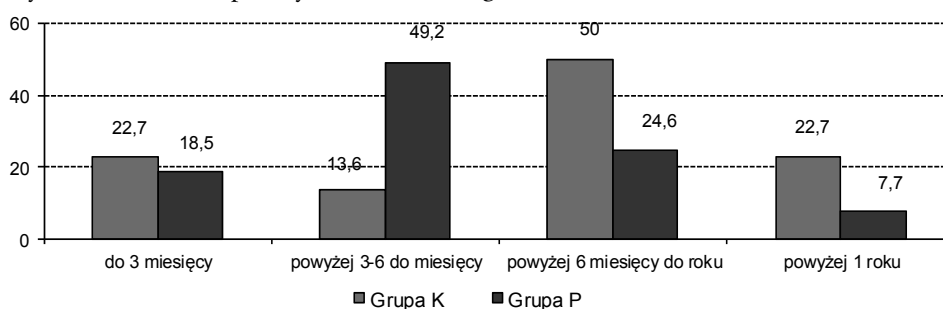
nietelni odpowiadający w postępowaniu poprawczym często oczekiwali w policyjnej izbie dziecka na wolne miejsce w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub innej placówce resocjalizacyjnej.

4.14.2. Schronisko dla nieletnich

W analizowanych grupach wśród nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. wobec 55% z nich zastosowano umieszczenie w schronisku dla nieletnich. W grupie P takich umieszczeń było zdecydowanie więcej, bo około 61%. Natomiast w zbiorowości OW tacy nieletni stanowili niewielkie odsetki – około 2%. W grupie nieletnich, którzy odpowiadali jak dorośli, w około 9% została zaskarżona decyzja o umieszczeniu go w schronisku, we wszystkich przypadkach zaskarżającym był obrońca nieletniego. W grupie P w prawie 20% doszło do zaskarżenia umieszczenia w schronisku, w około 16% dokonał tego obrońca, natomiast w około 14% rodzice nieletniego⁶⁵. Natomiast w zbiorowości OW, jeżeli już dochodziło do takich sytuacji, to we wszystkich przypadkach stronami skarżącymi umieszczenie nieletniego w schronisku byli rodzice.

Uzyskano również interesujące wyniki dotyczące czasu przebywania nieletnich w schronisku. W zbiorowościach nieletnich odpowiadających według art. 10 § 2 k.k. lub w postępowaniu poprawczym na zbliżonym poziomie (odpowiednio 23% przypadków w grupie K oraz 18% w P) utrzymywał się odsetek nieletnich, którzy przebywali tam do około 3 miesięcy (wykres 31). W grupie nieletnich odpowiadających jak dorośli prawie 14% przebywało w schronisku powyżej trzech miesięcy do pół roku, natomiast w prawie 41% powyżej sześciu miesięcy do roku. Aż w niemalże 23% sąd przedłużył pobyt nieletniego w schronisku na czas trwający powyżej jednego roku. Oczywiście w większości spraw było to związane ze stopniem złożoności sprawy oraz utrzymującymi się obawami zacierania lub mataczenia w sprawie przez nieletnich.

⁶⁵ W danej sprawie zaskarżenia decyzji mogli dokonywać zarówno rodzice nieletniego, jak i inny podmiot.

Wykres nr 31. Czas przebywania nieletniego w schronisku⁶⁶

W zbiorowości P w prawie połowie przypadków nieletni przebywali w schronisku powyżej trzech do sześciu miesięcy (to ponad trzykrotnie częściej niż nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k.), powyżej sześciu miesięcy do jednego roku było już tylko 25% nieletnich, natomiast wobec 8% sąd przedłużył ten pobyt na ponad rok. Przeciętny czas pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich dla zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli to 310 dni, co daje nieco ponad dziesięć miesięcy; dla zbiorowości nieletnich odpowiadających w warunkach upn w postępowaniu poprawczym przeciętny czas pobytu wynosił 151 dni, co daje w przybliżeniu pięć miesięcy, natomiast w grupie OW średni czas pobytu nieletnich w schronisku wynosił 25 dni. Można więc powiedzieć, że nieletni odpowiadający w warunkach art. 10 § 2 k.k. średnio dwa razy dłużej przebywali w schronisku dla nieletnich podczas trwania postępowania niż sprawcy z grupy P.

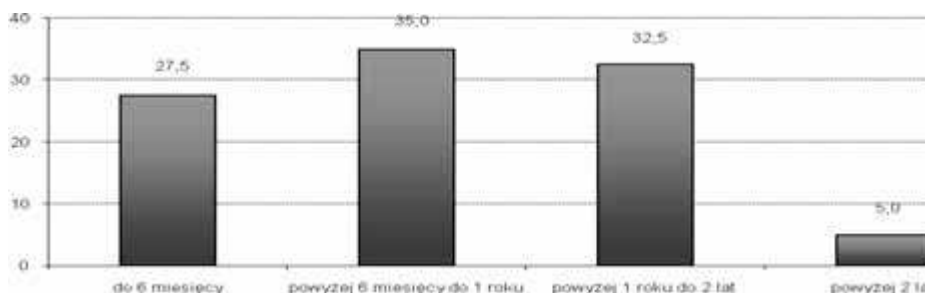
4.14.3. Tymczasowe aresztowanie

Stosowanie tymczasowego aresztowania, zgodnie z art. 18 § 1 pkt 1e upn, ma charakter wyjątkowy i może nastąpić tylko wtedy, gdy umieszczenie w schronisku dla nieletnich byłoby niewystarczające. W analizowanej zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli aż wobec 49% zastosowano tymczasowe aresztowanie. W grupie P tacy nieletni stanowili jednostkowe przypadki (około 2%). W 30% spraw nieletnich odpowiadających jak dorośli postanowienie o tymczasowym aresztowaniu zostało zaskarżone, w tym w około 17% przez samego, nieletniego natomiast w 20% przez jego obrońcę. W zbiorowości P w dwóch przypadkach, gdy zastosowano tymczasowe aresztowanie, decyzja ta nie była zaskarżana; jeden nieletni przebywał tam nieco ponad dwa miesiące (64 dni), natomiast drugi powyżej jednego roku (456 dni).

⁶⁶ Na wykresie nie uwzględniono nieletnich z grupy OW ze względu na zbyt małe liczebności. Umieszczenie w schronisku stosowano wobec trzech nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. Przebywali oni w schronisku czas nieprzekraczający 3 miesięcy.

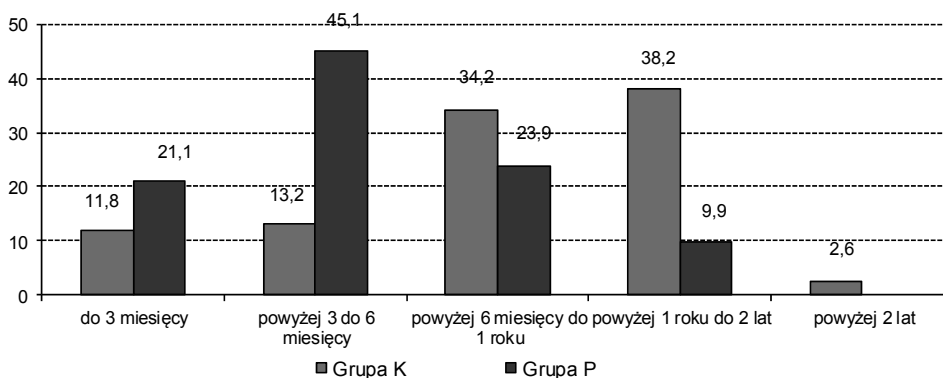
Najczęstszy czas pobytu nieletnich odpowiadających jak dorośli w areszcie śledczym wynosił jedenaście miesięcy. Podkreślić należy, że aż 37% nieletnich przebywało w nim ponad rok, „rekordziści” przebywali tam ponad 2 lub nawet 3 lata.

Wykres nr 32. Czas przebywania w areszcie nieletnich odpowiadających wg zasad art. 10 § 2 k.k.

Dla potrzeb niniejszej analizy stworzono zmienną, w której zliczono czas pobytu nieletniego w policyjnej izbie dziecka, w schronisku dla nieletnich oraz w areszcie śledczym. W zbiorowości sprawców odpowiadających jak dorośli tylko wobec około 7% nie zastosowano żadnego z wyżej wymienionych środków, w grupie P natomiast takich nieletnich było prawie 38%, a w OW około 91%.

Wykres nr 33. Łączny czas stosowania środków zapobiegawczych typu izolacyjnego wobec nieletnich⁶⁷

⁶⁷ Na wykresie nie uwzględniono nieletnich odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym ze względu na zbyt małe liczebności. W całej grupie OW tylko wobec 9% zastosowano środki zapobiegawcze w postaci umieszczenia w placówce o charakterze izolacyjnym, we wszystkich tych przypadkach czas przebywania w ww. placówce nie przekraczał 3 miesięcy.

Jak widać na powyższym wykresie (wykres nr 34) łączny czas stosowania środków zapobiegawczych wobec nieletnich był zdecydowanie krótszy w zbiorowości nieletnich odpowiadających na zasadach upn. Wobec sprawców odpowiadających w postępowaniu poprawczym w 67% środki te stosowano do sześciu miesięcy. Natomiast w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli tylko 25% z nich przebywało w izolacji poniżej sześciu miesięcy. W ponad 34% w grupie K okres ten został wydłużony z sześciu miesięcy do roku. Natomiast aż w 38% trwał on powyżej jednego roku do dwóch lat, w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli pojawił się również odsetek (prawie 3%) przebywających w izolacji ponad dwa lata. W grupie P wobec niemalże 1/4 sprawców stosowano środki zapobiegawcze w postaci zatrzymania do roku czasu, natomiast wobec około 10% aż do 2 lat.

5. Postępowanie sądowe

5.1. Przebieg postępowania

Postępowanie karne może być prowadzone w stosunku do nieletnich, którzy w chwili popełnienia przestępstwa ukończyli 15 lat, odpowiadają na zasadach określonych w art. 10 § 2 k.k. Jedną z przesłanek zastosowania tego rodzaju postępowania jest popełnienie czynu karalnego wymienionego w tym artykule⁶⁸. Podejmując decyzję o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu karnym, zwraca się również uwagę na okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy. Szczególną uwagę przywiązuje się do tego, czy uprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne⁶⁹.

W grupie OW uzyskano informacje na temat jawności postępowania w 103 przypadkach. I co jest dość zaskakujące, z adnotacji w aktach wynika, że aż 60% z nich odbyło się jawnie. Jest to dość duży odsetek, aby uznać, że w tych przypadkach celem jawności były względy wychowawcze. W grupie P było już znacznie mniej adnotacji o jawności rozprawy niż w grupie OW – 45%. Trudno jest znaleźć wytłumaczenie inne niż błędy w dokumentowaniu przebiegu postępowania (i np. zakreślanie na formularzu protokołu niewłaściwej możliwości). Jedno, co przychodzi na myśl, to fakt, że w grupie P rozpatrywano o połowę więcej soraw o zgwałcenia i wyłączenie jawności mogło nastąpić ze względu na ofiarę, a nie na fakt, że sprawcą czynu karalnego jest nieletni.

W postępowaniu karnym rozprawa jawnie odbyła się aż w 77% przypadków. Jest to również niezgodne z ogólną zasadą wyłączenia jawności w postępowaniu

⁶⁸ Są to czyny określone w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3, art. 252 § 1 lub 2 oraz art. 280.

⁶⁹ Art. 10 § 2 k.k.

w sprawach, w których zachodzą podstawy do zastosowania kary na podstawie art. 10 § 2 (art. 18 § 2 pkt 10 d) upn i art. 53 § 1 upn.

Jak już wspomniano, udział obrońcy jest obowiązkowy zarówno w postępowaniu karnym, jak i poprawczym. Jeżeli sprawca nie ma adwokata, sąd powinien mu go wyznaczyć z urzędu. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym udział adwokata nie jest wymagany, chyba że interesy nieletniego są sprzeczne z interesami jego rodziców bądź opiekunów.

W postępowaniu karnym 95% badanych miało obrońcę, a w poprawczym 94%. Jak widać, większość badanych, którzy obowiązkowo mieli mieć adwokata, miała go. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym obrońcę miało tylko 3% badanych.

Podobnie wygląda sprawa obecności prokuratora podczas rozprawy. Jest ona obowiązkowa w sprawach o czyny z art. 10 § 2 k.k. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym prokurator nie ma obowiązku uczestniczyć.

W sprawach karnych odnotowano obecność prokuratora w 54% rozprawach, w poprawczym zaś tylko w 46% rozprawach. Jest to zaskakująco mało, jeżeli zważyć na fakt, że jego obecność w obu przypadkach była obowiązkowa. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym prokurator brał udział w 44% przypadków.

Rodzice lub opiekunowie prawni brali udział w 89% posiedzeń dotyczących sprawców z grupy OW, w 90% rozpraw z grupy P i tylko w 32% rozpraw z grupy K. Jak widać znacznie mniejsze wsparcie rodziców mieli nieletni odpowiadający w postępowaniu karnym. Dziać się tak mogło dlatego, że większość badanych z grupy K pochodziła z rodzin zaburzonych, w których dość często rodzice byli obojętni na los dziecka.

Do popełnienia czynu przyznało się 69% nieletnich z Grupy OW, 80% z grupy P i 95% z grupy K. Jest to dość zaskakujące, ponieważ spodziewano się, że osoby najmniej zdeprawowane, które odpowiadały w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, będą częściej przyznawać się do sprawstwa niż pozostałe. Było jednak odwrotnie. Trudno jest to jednoznacznie wytłumaczyć. Najwięcej osób przyznało się w postępowaniu karnym, być może w sprawach tych nie mogło być wątpliwości w świetle materiału dowodowego lub też może strach przed karą pozbawienia wolności wymusił na badanych przyznanie się w celu uzyskania złagodzenia kary.

W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym niespełna 15% nieletnich zostało poddanych badaniom, które mogły by pomóc ustalić stopień rozwoju sprawcy. W postępowaniu poprawczym skierowano na badania pod tym kątem 88% nieletnich, a w karnym 84% badanych.

Zwrócono uwagę na fakt, że sędziowie bardzo rzadko zwracali się do szkół z prośbą o wydanie opinii na temat nieletniego sprawcy. W aktach znalazło się 112 takich zapytań, co stanowi około 34% badanych sprawców.

W postępowaniu karnym uzyskano taką opinię o 44% nieletnich, w poprawczym o 39% badanych, a w opiekuńczo-wychowawczym już tylko o 24% sprawców.

Wywiad środowiskowy był przeprowadzony w stosunku do 90% sprawców z grupy OW, 88% z grupy P i 93% grupy K. Pod tym względem postępowania sądowe nie odbiegają od siebie.

Nasuwa się jednak wniosek, że w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym sędzia czerpał wiedzę na temat nieletniego głównie z wywiadu środowiskowego. W postępowaniu poprawczym i karnym wspomagał się on również opiniami specjalistów, takich jak psycholog czy psychiatra.

5.2. Orzeczone środki

Trudno jest porównywać sytuacje nieletnich, wobec których sąd rodzinny orzekł środki wychowawcze lub poprawcze, i nieletnich ukaranych przez sąd karny. Istnieje również duża różnica w stosowaniu środków w postępowaniu poprawczym i opiekuńczo-wychowawczym.

W postępowaniach opiekuńczo-wychowawczych w większości przypadków orzeczono środek wychowawczy (87%). W 10% przypadków umorzono postępowanie oraz w 3% wyłączono sprawę do innego postępowania.

W około 50% postępowań opiekuńczo-wychowawczych ustanowiono nad sprawcą nadzór kuratora. Upomnienie zastosowano w stosunku do 26% nieletnich. Odpowiedzialny nadzór rodziców lub osoby godnej zaufania ustanowiono w 12% przypadków. W ośrodku wychowawczym umieszczono 8% sprawców, w 3% przypadków skierowano sprawcę do ośrodka kuratorskiego. Zobowiązanie do określonego zachowania zastosowano do 15% badanych⁷⁰.

W większości przypadków postępowanie poprawcze zakończyło się zastosowaniem środka (około 96%). W pozostałych 4% przypadków umorzono postępowanie. Ze stu jedenastu sprawców, wobec których zapadło orzeczenie, co do większości zastosowano zakład poprawczy w zawieszeniu (49%). Zazwyczaj zakład poprawczy w zawieszeniu był orzekany łącznie z nadzorem kuratora (79%). Bezwzględnie umieszczonych zostało w zakładzie poprawczym 41% badanych. Wobec 10% nieletnich zastosowano inne środki.

⁷⁰ Nie sumuje się do 100%, ponieważ czasem w stosunku do nieletniego zastosowano więcej niż jeden środek wychowawczy.

We wszystkich postępowaniach karnych doszło do orzeczenia kary. Ponad 73% sprawców zostało skazanych na bezwzględne pozbawienie wolności. Około 17% badanych orzeczono karę pozbawienia wolności w zawieszeniu na okres próby. Wobec niespełna 10% nieletnich odpowiadających przed sądem karnym zastosowano umieszczenie w zakładzie poprawczym, z czego połowę z nich w postaci bezwzględnej.

Jak wspomniano wcześniej, w postępowaniu karnym najczęściej orzekano bezwzględne pozbawienie wolności. Możliwy wymiar tej kary był szeroko zakreślony, bo od minimum 2 do 25 lat pozbawienia wolności. Połowa sprawców została skazana na przebywanie w zakładzie karnym od 2 do 4 lat. Co do drugiej połowy sprawców wymiar kary pozbawienia wolności był już znacznie dłuższy. Na czas od 5 do 9 lat pozbawienia wolności zostało skazanych 20% nieletnich. Około 22% badanych zostało skazanych na pobyt w zakładzie karnym na czas od 10 do 15 lat. Dość interesujący jest fakt, że aż 8% nieletnich skazano na 25 lat pozbawienia wolności. Wszyscy ci sprawcy zostali skazani za popełnienie zabójstwa ze szczególnym okrucieństwem.

Kwestionariusz do badania akt zawierał pytanie, czy zdaniem osoby badającej akta sąd powinien w danej sprawie zastosować art. 10 § 2 k.k. Ocenę swoją badacz opierał na sprawdzeniu, czy zaistniały ustawowe przesłanki zastosowania tego artykułu oraz na analizie okoliczności przestępstwa. Należy tutaj podkreślić, że oceny te były bardzo subiektywne. W postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym większość badanych przypadków (88%) uznano za niekwalifikujące się do rozpatrywania ich w postępowaniu karnym. Tylko w trzech sytuacjach (3%) badacze uznali, że powinno się zastosować art. 10 § 2 k.k. W pozostałych 9% spraw rozpatrywanych w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym oceniono, że trudno jest jednoznacznie to ocenić. W postępowaniu poprawczym 66% przypadków uznano za niekwalifikujące się do postępowania karnego. W stosunku do 16% nieletnich stwierdzono, że powinno się jednak zastosować art. 10 § 2 k.k. W pozostałych 18% przypadków nie można było jednoznacznie tego określić. W postępowaniu karnym tylko 5% przypadków uznano za niekwalifikujące się do tego rodzaju postępowania. Większość nieletnich z tej grupy (82%) powinna zdaniem badaczy ponosić odpowiedzialność karną. W pozostałych przypadkach (13%) badacze nie mieli zdania na ten temat.

Z grupy 329 nieletnich, w stosunku do których orzeczono sądowe środki oddziaływania (niezależnie od rodzaju postępowania), tylko w sześćdziesięciu dwóch przypadkach doszło do apelacji (19%). Z tego obrońca wraz z nieletnim złożyli 50 wniosków na korzyść sprawcy (81%). Pozostałe 12 wniosków składał prokurator na niekorzyść sprawcy – 19%. Najczęściej podstawą apelacji było uznanie kary za niewspółmierną do popełnionego czynu – 58%. Na ten fakt

powoływali się zarówno obrońcy, chcąc uzyskać dla nieletniego łagodniejszą karę, jak i prokuratorzy, którzy chcieli ją zaostrzyć. Innym dość częstym powodem było wskazanie, że kwalifikacja prawna była niewłaściwa i że wystąpił błąd w ustaleniach faktycznych – 23%. W 16% przypadków powoływano się na tak różne powody, że trudno było je zaliczyć do konkretnej kategorii. Tylko w 3% spraw podstawą apelacji było naruszenie zasad wymienionych w art. 10 § 2 k.k.

Sąd apelacyjny w większości przypadków (65%) zaskarżony wyrok utrzymał w mocy. W kolejnych 16% spraw uchylił wyrok i przekazał sprawę do ponownego rozpatrzenia przez właściwy sąd. Wyrok zmieniono w 19% przypadków. Dzięki zmianie wyroku 67% nieletnich wymierzono łagodniejszą karę, a 33% zmieniono na surowszą. Wynika to zapewne z faktu, że większość wniosków o apelację kierował obrońca.

Najwięcej wniosków o apelację złożono od wyroków wydanych w postępowaniu karnym – 80%. Po postępowaniu poprawczym takich wniosków było 18% i tylko 2% dotyczących orzeczeń w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

6. Podsumowanie

Sprawy nieletnich są raczej rzadko rozpatrywane w wydziałach karnych, jeśli patrzy się na ogół sprawców wszystkich czynów karalnych. Jednak w niniejszym badaniu, co czwarty sprawca czynu wymienionego w art. 10 § 2 k.k. odpowiadał na jego podstawie.

Najczęściej postępowanie karne toczyło się z powodu popełnienia przez nieletniego rozboju (43%) oraz zabójstwa (40%), rzadziej gwałtu (13%) lub ciężkiego uszkodzenia ciała (4%). Czynem, który podnosi ryzyko trafienia nieletniego do postępowania karnego, jest zabójstwo. Aż 73% sprawców takiego czynu odpowiadało przed sądem karnym, a tylko 27% nieletnich, którzy popełnili rozbój.

Większość nieletnich sprawców (84%), którzy odpowiadali jako dorośli popełniła czyn karalny przy współudziale osoby dorosłej. Mogło to łączyć się z faktem, że często sąd rodzinny przychylił się do wniosku prokuratora, aby dla dobra śledztwa z postępowania karnego nie wyłączać sprawy nieletniego.

Jeżeli chodzi o właściwości osobiste nieletnich odpowiadających przed sądem karnym, to w większości (90%) przypadków przejawiali oni wcześniej oznaki demoralizacji. Jak już wykazano, istnieje silny związek pomiędzy demoralizacją a zaburzonym środowiskiem rodzinnym. Około 63% nieletnich sprawców, których sprawy były rozpoznawane w postępowaniu karnym, pochodziło z rodzin dysfunkcyjnych. Większość sprawców, którzy odpowiadali jako dorośli, miała

uprzednio sprawy w sądzie rodzinnym (70%). Istotny był tutaj również wiek sprawcy. Postępowanie karne częściej, bo w 77%, toczyło się w stosunku do osób, które miały ukończone 16 lat niż 15 lat. Nieprawidłową osobowość stwierdzono u połowy nieletnich, którzy odpowiadali w postępowaniu karnym. Uznano jednak, że zaburzona osobowość mogła mieć wpływ na podjęcie przez nieletniego zachowań niezgodnych z prawem, ale nie determinowała decyzji sędziego co do wyboru rodzaju postępowania. Nasuwa się tutaj wniosek, że postępowanie karne stosowano częściej do osób zdemoralizowanych, które miały skończone 16 lat i już wcześniej odpowiadały przed sądem rodzinnym.

Jak wykazały badania, nieletni odpowiadający z art. 10 § 2 k.k. oraz w postępowaniu poprawczym zdecydowanie częściej przejawiali cechy demoralizacji niż sprawcy odpowiadający w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym (odpowiednio 90% i 47%). Grupy te wyraźnie różnicował sam poziom demoralizacji. W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli wysoki poziom stwierdzono aż u 42% nieletnich, natomiast w grupie „poprawczej” u 22%, a w OW takich sprawców było zdecydowanie najmniej, bo niespełna 3%. Na tej podstawie można wysnuć wniosek, iż nieletni odpowiadający jak dorośli częściej i w stopniu wyższym przejawiali symptomy demoralizacji. Prawdopodobnym jest więc, że stopień demoralizacji miał wpływ na to, jak nieletni odpowiadał za popełniony czyn – czy na zasadach art. 10 § 2 k.k., czy według upn.

Interesujące wydają się być również wyniki dotyczące uprzedniego zastosowania środków wobec nieletnich. Stwierdzono, iż nieletni odpowiadający w postępowaniu karnym znacząco częściej mieli wcześniej sprawy o czyny karalne niż sprawcy odpowiadający w postępowaniu poprawczym czy opiekuńczo-wychowawczym. Aż 70% nieletnich odpowiadających według zasad art. 10 § 2 k.k. miało wcześniej sprawy w sądzie rodzinnym, z czego w ponad 50% były to sprawy o dokonane czyny karalne. W grupie sprawców odpowiadających w postępowaniu poprawczym sytuacja wyglądała podobnie, wobec ponad 70% prowadzono wcześniej sprawy w sądzie, z czego około 40% dotyczyła popełnionych czynów karalnych. Wyniki te zdają się również potwierdzać wniosek, że w postępowaniu karnym rozpatrywane były sprawy nieletnich bardziej zdemoralizowanych i mających już wcześniej konflikty z prawem. Narzuca się jednak jeszcze jedna uwaga, że nieletni odpowiadający za swoje czyny w postępowaniu karnym wykazywali podobne właściwości osobiste jak sprawcy, którzy odpowiadali w postępowaniu poprawczym. Udział osób zdemoralizowanych, które miały już wcześniej sprawy w sądzie, był grupie P zbliżony do grupy K.⁷¹

⁷¹ Zależność tę obrazuje wykres zamieszczony w aneksie 2 – okoliczności sprawy i właściwości sprawcy w poszczególnych postępowaniach.

Jeśli chodzi o uprzednie stosowanie środków wychowawczych lub poprawczych, to odsetek nieletnich, wobec których stosowano już wcześniej środki wychowawcze bądź poprawcze, był zbliżony zarówno w grupie K jak P (odpowiednio 66% i 68%), natomiast w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym wynosił on około 25%.

Zaobserwowano, że nieletni odpowiadający jak dorośli częściej eksperymentowali z alkoholem i narkotykami, jak również częściej byli pod wpływem alkoholu podczas zdarzenia. Sprawcy ci przejawiali również większe nasilenie zachowań agresywnych, częściej używali bezpośredniej siły fizycznej wobec ofiar (77%) niż nieletni odpowiadający w postępowaniu poprawczym (61%) czy opiekuńczo-wychowawczym (37%).

Należy wskazać również, iż nieletni odpowiadający w postępowaniu karnym zdecydowanie częściej po popełnionym czynie podejmowali działania polegające na zacieraniu śladów, ukrywaniu się czy zastraszaniu świadków lub samych pokrzywdzonych (odpowiednio 26% do około 3% w grupie P czy OW). Można domniemywać, iż przyczyną takiego stanu rzeczy może być opisywany wcześniej wyższy poziom demoralizacji sprawców odpowiadających jak dorośli. Nie można wykluczyć również, iż większa powaga czynu, a także uprzednia karalność mogły skłaniać osoby odpowiadające z art. 10 § 2 k.k. do prób uniknięcia odpowiedzialności.

Ofiarami nieletnich odpowiadających jak dorośli najczęściej padały osoby od nich starsze o co najmniej kilka lat. Natomiast nieletni odpowiadający według zasad upn wybierali najczęściej ofiary młodsze od siebie lub w tym samym wieku.

W zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli częściej, bo w ponad 20% przypadków, doszło do zgonu pokrzywdzonego w wyniku popełnionego czynu. Natomiast wśród sprawców z grupy P oraz OW znacząco częściej pokrzywdzeni nie doznali żadnych obrażeń lub były one lekkie. Widać zatem wyraźnie, że nieletni odpowiadający w postępowaniu karnym częściej dokonywali czynów godzących bezpośrednio w życie człowieka niż sprawcy odpowiadający według zasad upn.

Zaobserwowano również, że nieletni odpowiadający w postępowaniu jak dorośli częściej nie znali przed wydarzeniem i nie pozostawali z pokrzywdzonym w żadnych relacjach w przeciwieństwie do sprawców z grupy P oraz OW, którzy najczęściej dokonywali czynów na szkodę osób dobrze im znanych.

Analiza wyników badań ujawniła szereg nieprawidłowości związanych z przebiegiem postępowania. Zgodnie z uregulowaniami zawartymi w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich postuluje się, aby nieletni był przesłuchiwany/wysłuchiwany w warunkach najbardziej zbliżonych do naturalnych,

w miarę potrzeby w miejscu zamieszkania. W obu zbiorowościach najczęściej nieletniego przesłuchiowano/wysłuchiowano w komisariacie policji. Tylko 4% sprawców odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym wysłuchanych zostało w warunkach zbliżonych do naturalnych.

Rażące przypadki naruszeń zaobserwowano w zbiorowości nieletnich odpowiadających jak dorośli. W ponad 24% przypadków przy przesłuchaniu nieletniego nie uczestniczyła żadna uprawniona do tego osoba. W grupie P sytuacji takich było znacznie mniej i stanowiły one około 8%, natomiast w OW niespełna 1%. Zaznaczyć należy, że wszystkich zaobserwowanych uchybień w tej kwestii dopuściła się policja.

Wiele wątpliwości budziły również przypadki, w których podczas przesłuchania drugą osobą obecną podczas ww. czynności był inny funkcjonariusz policji. Wydaje się również, że sprzeczność interesów stanowiły sytuacje, gdy przedstawiciel placówki był jednocześnie osobą zgłaszającą popełnienie czynu karalnego i uczestniczącą w przesłuchaniu/wysłuchaniu nieletniego.

W postępowaniu w sprawach, w których zastosowano art. 10 § 2 k.k., wykonywano znacznie więcej czynności mających na celu wyjaśnienie okoliczności sprawy, tj. konfrontacja, eksperyment procesowy, użycie psa służbowego, skierowanie na specjalistyczne badania itp.

Wobec nieletnich odpowiadających jak dorośli tylko w 44% zwrócono się do szkoły o wydanie opinii o nieletnim, w grupie P jeszcze rzadziej – w 39%, natomiast w OW w niespełna 23%. Jeżeli już pojawiały się opinie ze szkoły, to w większości przypadków były one sporządzone bardzo zdawkowo i nie zawierały szeregu istotnych informacji o nieletnim.

W większości przypadków niezależnie od grupy nie została również sporządzona prognoza kryminologiczna na temat nieletniego – odpowiednio 73% w grupie K, 65% w P oraz aż w 96% OW. Jeżeli jednak były przygotowane, to najczęściej wobec nieletnich odpowiadających w warunkach art. 10 § 2 k.k. lub w postępowaniu poprawczym (odpowiednio w 27% i 33%). Natomiast wobec sprawców odpowiadających w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym prognozę sporządzono tylko wobec niespełna 4% nieletnich.

Zastanawia więc fakt, na jakiej podstawie podejmowane są decyzje, skoro brak jest specjalistycznych opinii na ich temat lub są one niekiedy sporządzane w sposób skrótowy i powierzchowny, pomijający ważne kwestie.

Obrońcy przyznani nieletniemu z urzędu nie wykazywali się aktywnością, a w niektórych przypadkach wręcz nawet oceniono, że nie byli zainteresowani prowadzoną sprawą. Nie należały do rzadkości sprawy, w których adwokat nie pojawiał się na rozprawie czy posiedzeniu sądu lub był do niej nieprzygotowany.

Choć zgodnie z zasadami upn nieletni przebywający w schronisku powinni mieć obrońców, a jeżeli ich nie mają, powinni im być oni przyznani z urzędu, to aż wobec 7% nieletnich zaobserwowano nieprawidłowości z tym związane, tzn. mimo iż istniały obiektywne przesłanki ku temu, nieletni nie mieli obrońców podczas postępowania.

Postępowania sądowe różnią się pod względem staranności ich prowadzenia. Najbardziej starannie i rzetelnie materiał na temat nieletniego zbierano w postępowaniu karnym.

Nieletni odpowiadający jak dorośli częściej – około 65% – poddawani byli różnorodnym badaniom psychologicznym, psychiatrycznym, natomiast sprawcy, którzy odpowiadali przed sądem rodzinnym, byli badani stosunkowo rzadziej – 32%.

Podczas analizy akt sądowych stwierdzono, że w postępowaniu karnym jak i poprawczym, gdzie w świetle prawa wymagane jest, aby nieletni miał obrońcę, około 4% nieletnich nie miało adwokata.

Podczas rozpraw w postępowaniu karnym i poprawczym, gdzie był wymagany udział prokuratora, w około połowie przypadków nie był on obecny na rozprawie.

Sprawcy odpowiadający w postępowaniu karnym w większości (73%) zostali skazani na bezwzględne pozbawienie wolności. W tym postępowaniu środki izolacyjne, tj. bezwzględną karę pozbawienia wolności lub umieszczenie w zakładzie poprawczym, orzeczono w stosunku do 78% nieletnich. W postępowaniu poprawczym na bezwzględne umieszczenie w zakładzie poprawczym skazano 41% badanych. Nieletni, którzy odpowiadali w postępowaniu karnym, zostali więc potraktowani zdecydowanie surowiej.

Wiadomo też, że umieszczanie osoby niepełnoletniej w zakładzie karnym na długi okres czasu, np. 25 lat, będzie stanowić przeszkodę w kontynuowaniu nauki. Może warto by rozważyć takie rozwiązanie, jak np. przyjęte we Francji, że pierwsze lata kary pozbawienia wolności sprawca odbywałby w zakładzie poprawczym, a po ukończeniu przez niego 21. roku życia byłby przeniesiony do zakładu karnego. Takie rozwiązanie dałoby nieletniemu możliwość ukończenia chociażby gimnazjum, a może w niektórych przypadkach nawet szkoły średniej. Jest to istotne, ponieważ aż 83% skazanych w postępowaniu karnym nadal kontynuowało naukę.

Z analizy okoliczności sprawy oraz właściwości osobistych sprawców odpowiadających w postępowaniu karnym wynika, że sędziowie rodzinni słusznie skierowali te przypadki do sądu karnego. Badacze, dokonując także subiektywnej oceny, uznali, że większość sprawców z grupy K (95%) powinna odpowiadać na zasadach Kodeksu karnego.

Wnioski

Uzyskane w trakcie badań informacje pozwoliły na sformułowanie wielu wniosków. Przede wszystkim jednak umożliwiły dokonanie oceny praktyki orzekania w sprawach nieletnich, którzy popełnili najpoważniejsze czyny, a zwłaszcza korzystania przez sądy z możliwości skazania nieletniego w myśl zasad określonych w art. 10 § 2 k.k. Najogólniej ocena ta wypadła pozytywnie. Okazało się też, że na przestrzeni lat utrzymuje się taka sama polityka stosowania możliwości wyjątkowego karania nieletnich.

Pierwsza refleksja dotyczy częstości rozpoznawania spraw nieletnich przez sąd karny. Liczebnie takich spraw nie jest dużo, tak jak i było w latach poprzednich badań, co przemawia za tezą, że możliwość pociągania nieletnich do odpowiedzialności karnej stosowana jest raczej ostrożnie, jako wyjątek od reguły. To, że w niniejszych badaniach do sądu karnego trafiła czwarta część spośród zbadanych nieletnich, którzy popełnili czyny wymienione w art. 10 § 2 k.k. (co może budzić pewne zaskoczenie), wynika tylko z tego, że nie badano wszystkich spraw o rozbój rozpoznanych w sądach rodzinnych na terenie całego kraju, a jedynie te z kilku wylosowanych okręgów, co prawdopodobnie spowodowało zmianę w proporcji spraw przekazanych do sądów karnych. Byłoby inaczej, gdyby uwzględniono wszystkie sprawy nieletnich 15- i 16-latków o rozbój, a było ich w badanym okresie kilka tysięcy.⁷²

Analiza spraw, które trafiły do sądów karnych, i porównanie ich z tymi rozpoznanymi w sądzie rodzinnym potwierdzają przekonanie o korzystaniu z tej pierwszej możliwości w przypadkach czynów o najbardziej drastycznym charakterze, do tego popełnianych przez nieletnich wykazujących głębszą demoralizację, będących w chwili czynu pod wpływem alkoholu i używających przemocy oraz niebezpiecznych narzędzi. Nieletni mający sprawy w sądach karnych częściej niż nieletni, których sprawy rozpoznawał sąd rodzinny, współdziałali z dorosłymi i na szkodę dorosłych (przy czym aż w co piątym przypadku spowodowali zgon ofiary⁷³). Więcej spośród nich miało wcześniej sprawy w sądzie rodzinnym, a zastosowane wówczas środki wychowawcze lub poprawcze częściej okazywały się nieskuteczne. W 95% spraw rozpoznanych w sądach karnych badający byli przekonani o słuszności wyboru takiego sposobu postępowania. Podobnie oceniano trafność wyboru spraw do rozpoznania przez sąd karny w badaniach prowadzonych 15 lat temu w naszym Instytucie⁷⁴. Podobnie też jak wtedy powstała

⁷² Por. str. 4.

⁷³ Spośród nieletnich odpowiadających przed sądem rodzinnym 3,8% (9) doprowadziło do utraty życia pokrzywdzonego.

⁷⁴ B. Czarniecka-Działuk, *Problematyka odpowiedzialności...*, op. cit.

co do nielicznej grupy spraw rozpoznanych w sądzie rodzinny wątpliwość, czy słusznym było nieskorzystanie z art. 10 § 2 k.k. wobec zdecydowanie negatywnej prognozy i poważnego charakteru czynu. Nadal trudno dokonywać takiej oceny na podstawie informacji zawartych w aktach sądowych, z uwagi na to, że dość często były one lakoniczne, a niekiedy nawet brak było wystarczających danych osobopoznawczych – co dotyczy zwłaszcza dokumentowania spraw rozpoznawanych w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

Badania wykazały, że pewne aspekty postępowania odbiegają od przyjętego schematu ustawowego. Dotyczy to stosowania wobec nieletnich zatrzymania w areszcie, co według przepisów może mieć miejsce tylko gdy, umieszczenie w schronisku dla nieletnich byłoby niewystarczające. W świetle praktyki stosowanie aresztu nie ma charakteru wyjątkowego, skoro trafiła do niego niemal połowa nieletnich odpowiadających jak dorośli, z czego prawie 40% na ponad rok (pięciu z nich spędziło w nim więcej niż dwa lub nawet ponad trzy lata). Jak trafnie zauważał P. Górecki, przesłanka „gdy umieszczenie w schronisku byłoby niewystarczające” jest nieprecyzyjna, co może prowadzić do pewnej dowolności w stosowaniu tego najsurowszego środka zapobiegawczego⁷⁵. Jak widać, praktyka rzeczywiście szeroko korzysta z możliwości stosowania wobec nieletnich tymczasowego aresztowania. Wspomnieć jeszcze warto, że przeciętny czas pobytu w schronisku nieletnich odpowiadających jak dorośli był ponad dwukrotnie dłuższy niż pozostałych (i wynosił przeciętnie ponad 10 miesięcy), co zapewne można wytłumaczyć skomplikowaniem spraw, większą liczbą czynności dowodowych bądź też występowaniem w sprawie współsprawców, zwłaszcza dorosłych.

Stosowanie środków zapobiegawczych wobec nieletnich odpowiadających jak dorośli, zwłaszcza aresztu, powinno być przedmiotem dalszej uważnej kontroli, jakie były jego przesłanki, czy rzeczywiście umieszczenie w schronisku byłoby niewystarczające, czy uzasadniony był czas jego trwania oraz czy i jaki wpływ ma popełnienie czynu wraz z dorosłymi współsprawcami, czy nieletni w czasie pobytu w areszcie kontynuowali naukę itp.

Badania wykazały, że podobnie jak wśród spraw przeanalizowanych piętnaście oraz sześć lat temu, dominują przestępstwa kwalifikowanego rozboju, zabójstwa oraz kwalifikowane zgwałcenie. Nie występują natomiast inne czyny wymienione w art. 10 § 2 k.k. W tej sytuacji nie wydaje się celowe poszerzanie katalogu takich czynów.

Zwraca również uwagę fakt, że z możliwości zastosowania przepisów Kodeksu karnego kilkakrotnie częściej korzysta się wobec nieletnich starszych

⁷⁵ P. Górecki, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – po nowelizacji*, „Prokuratura i Prawo” 2001, nr 5, str. 34.

(piętnastolatki stanowili 29% nieletnich odpowiadających karnej; w badaniach I. Rzeplińskiej wśród 43 nieletnich tylko 4 miało w chwili czynu 15 lat)⁷⁶. Spośród piętnastoletnich sprawców wszystkich czynów wymienionych w art. 10 § 2 k.k. tylko 17% skierowano do sądu karnego, a w tej grupie przeważali sprawcy zabójstw (42%), a co czwarty popełnił rozbój, a 17% zgwałcenie kwalifikowane), niemal połowa działała wraz z dorosłym. Niemal wszyscy ci 15-latkowie wcześniej już wykazywali przejawy demoralizacji, a ponad połowa z nich miała uprzednio sprawy w sądzie rodzinnym. Skierowanie ich spraw do sądu rodzinnego oceniono jako uzasadnione. Nie wydaje się jednak zasadne dalsze obniżanie granicy wieku wyjątkowej odpowiedzialności karnej. Podobnie pisało w 1995 r.: „Wprowadzanie rewolucyjnych zmian do zasad odpowiedzialności nieletnich (jak np. obniżanie granic wieku z powodu dość nielicznej – choć kłopotliwej – grupy „najgroźniejszych” nieletnich wydaje się więc niecelowe. Należałoby raczej skupić się nad zagadnieniami praktyki korzystania z istniejących rozwiązań ustawowych”⁷⁷.

Do podobnego wniosku doszła także I. Rzeplińska po przeanalizowaniu wstępnych wyników longitudinalnych badań nieletnich, którzy w latach 2000–2001 odpowiadali przed sądem karnym jak dorośli: „Nie ma żadnego racjonalnego uzasadnienia dla obniżania wieku odpowiedzialności karnej nieletnich, ani poszerzania katalogu przestępstw, za które nieletni mogą odpowiadać jak dorośli, ani specjalnego zaostrzenia wymiaru kary wobec tej kategorii nieletnich sprawców”⁷⁸. Okazało się, że prawie połowa została skazana w okresie katamnezy (do maja 2010 roku), zaś nieco więcej, niż połowa nie kontynuowała kariery kryminalnej. Ponownie popełniający przestępstwa (21 nieletnich) mieli na koncie od 1 skazania (8–38%) po dwa i więcej. Jedna osoba popełniła zabójstwo, będąc młodym, ale już dorosłym człowiekiem. Pozostałych I. Rzeplińska określiła raczej jako kłopotliwych sprawców przeciętnych czynów niż groźnych⁷⁹. Wyniki prezentowanych badań są istotne dla polityki kryminalnej: nieletni, którzy po ukończeniu 15. roku życia dopuszczają się i są skazywani za najpoważniejsze przestępstwa, to bardzo wąska grupa w zbiorowości nieletnich sprawców czynów

⁷⁶ I. Rzeplińska, op. cit., str. 509.

⁷⁷ B. Czarnecka-Działuk, op. cit., str. 36.

⁷⁸ I. Rzeplińska, *Kariery kryminalne nieletnich skazanych w warunkach art. 10 § k.k.*, w: A. Michalska-Warias, I. Nowakowski, J. Piorkowska-Flieger (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin 2011, str. 752.

⁷⁹ Najczęściej byli skazywani za przestępstwa przeciwko mieniu, na drugim miejscu – przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji, na trzecim miejscu – przeciwko życiu i zdrowiu, w tym jedno skazanie za zabójstwo, dalej za przestępstwa przeciwko dokumentom i przestępstwa z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii.

karalnych, a jeszcze węższa jest grupa tych, którzy kontynuują karierę kryminalną już jako dorośli.

Jak więc widać, na przestrzeni co najmniej kilkunastu lat polityka kryminalna wobec nieletnich sprawców najpoważniejszych przestępstw pozostawała stabilna, odmiennie niż dzieje się w innych krajach europejskich czy w Stanach Zjednoczonych, gdzie występuje tendencja do reakcji represyjnej. Wnioski nasuwające się po kolejnych badaniach można było powtarzać lub do nich odsyłać. Podkreślić należy raz jeszcze: warto skupiać się na zapobieganiu przestępczości, pogłębianiu się nieprzystosowania nieletnich oraz na jak najefektywniejszych pierwszych reakcjach na czyny karalne bądź przejawy demoralizacji, reagować choćby w sposób symboliczny na kolejne czyny (a nie automatycznie umarzać postępowanie z uwagi na wcześniej zastosowane środki), aby ani u sprawców – ani wśród społeczeństwa – nie powstało poczucie bezkarności, uczyć młodych ludzi ponoszenia odpowiedzialności za swoje postępowanie, także poprzez uwzględnianie sytuacji osób przez nich pokrzywdzonych. Jeśli zaś chodzi o najbardziej zdemoralizowanych sprawców najpoważniejszych przestępstw, warto zastanowić się nad metodami oddziaływania na nich, zwłaszcza w zakładach poprawczych o odpowiednim stopniu zabezpieczenia, dbając, aby również w czasie stosowania środków zapobiegawczych mieli możliwość kontynuowania nauki.